

Lietuvos gyventojų polinkis kliautis sąmokslo teorijomis*

Arvydas Grišinas

Kauno technologijos universiteto Socialinių,
humanitarinių mokslų ir menų fakulteto lektorius
arvydas.grisinas@ktu.lt

Ainius Lašas

Kauno technologijos universiteto Socialinių,
humanitarinių mokslų ir menų fakulteto docentas
ainius.lasas@ktu.lt

Ignas Kalpokas

Kauno technologijos universiteto Socialinių,
humanitarinių mokslų ir menų fakulteto mokslo darbuotojas
ignas.kalpokas@ktu.lt

Santrauka. Straipsnyje analizuojamas populiariausių idėjų Lietuvos viešajame diskurse, aiškinančių polinkio kliautis sąmokslo teorijomis priežastingumą, pagrindumas. Nustatoma, kad iš keturių deklaruojamų veiksnių stipriausias sąsajas su polinkiu kliautis sąmokslo teorijomis turi tikėjimas paranormaliais reiškiniais ir deterministinis mąstymas. Taip pat reikšmingas yra savo paties finansinės padėties vertinimas. O išsilavinimas, politinės žinios ir pajamų lygis su polinkiu kliautis sąmokslo teorijomis koreliuoja sporadiškai arba iš viso nekoreliuoja. Tyrimas remiasi reprezentatyvia 2021 m. pabaigoje atlikta gyventojų apklausa ir siekia nubrėžti pradinis tyrimų lauko, kuris Lietuvoje plačiau nėra nagrinėtas, kontūrus.

Reikšminiai žodžiai: sąmokslo teorijos, socioekonominė atskirtis, deterministinis mąstymas, ezoterizmas.

* Šis straipsnis yra dalis projekto „Informacinis pažeidžiamumas Lietuvoje (INFO-VULN)“, finansuojamo Lietuvos mokslo tarybos (paraiška Nr. P-GEV-21-33), dalis.

Received: 03/08/2022. Accepted: 07/12/2022

Copyright © 2022 Arvydas Grišinas, Ainius Lašas, Ignas Kalpokas. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Reliance on Conspiracy Theories Among Lithuanian Population

Summary. This article analyses the statistical validity of popular explanations for people's tendency to rely on conspiracy theories in Lithuanian public discourse. The paper discovers that out of four most popular explanations, belief in paranormal phenomena and determinist thinking have the strongest correlation. The evaluation of one's own perceived financial wellbeing also proves significance. Meanwhile, education, political knowledge and actual income level either correlate with tendency to rely on conspiratorial thinking sporadically or does not correlate at all. The study is based on a representative survey, conducted in Lithuania, in late 2021, and seeks to delineate the initial outlines for further research on the case of Lithuania, which has been only scarcely explored.

Keywords: conspiracy theories, socioeconomic exclusion, determinism, esoteric thinking.

Įvadas

Rusijos karo prieš Ukrainą kontekste polinkis patikėti sąmokslu teorijomis tampa aktuali ir svarbi Lietuvos nacionaliniam saugumui problema. Nustatyta, kad COVID-19 pandemijos sukelta krizė buvo ypač aktyviai naudojama skleidžiant dezinformaciją ne tik vakcinacijos, bet ir kitomis nacionaliniam saugumui jautriomis temomis¹. Sąmokslu teorijų kuriami pasakojimai neretai išnaudojami ir Lietuvos socialinio bei politinio stabilumo trikdydami. Šios teorijos yra svarbios tuo, kad, kaip parodė Kapitolijaus šturmo Jungtinėse Amerikos Valstijose pavyzdys, būtent dėl jų naratyvinio aspekto, tai yra savybės įvairias melagenas sujungti į vientisą pasakojimą, jos yra pajėgios mobilizuoti ir destruktiviai nuteikti daugybę valstybės piliečių².

Tačiau skirtingai nei melagenos, kurių aukomis hiperrealiame skaitmeniniame pasaulyje anksčiau ar vėliau tampa beveik kiekvienas interneto lankytojas, sąmokslu teorijos, neretai galinčios atrodyti jei ne absurdiškos tai dvejetainos, iš savo sekėjų reikalauja papildomo

¹ Sandra Statkutė ir Jūratė Guščinskienė, „Rusijos propaganda Lietuvos žiniasklaidoje kaip grėsmė šalies nacionaliniam saugumui: COVID-19 pandemijos pirmosios bangos atvejis“, *Šiuolaikinės visuomenės ugdymo veiksniai* 6, nr. 1 (10 November 2021): 13–36, <https://doi.org/10.47459/svuv.2021.6.1>.

² Sophia Moskalenko ir Clark McCauley, „QAnon: Radical Opinion versus Radical Action“, *Perspectives on Terrorism* 15, nr. 2 (2021): 142–146.

įsitraukimo. Melagienos čia ne tik tampa naratyvo dalimi, bet ir kuria kitą, paralelinę pasaulėvoką, įjaukina vaizduotę³. Radikaliais atvejais jos gali kelti pavojų tiek paties asmens, tiek valstybės saugumui. Sąmokslo teorijos dėl savo naratyvaus pobūdžio yra pajėgios efektyviai integruoti įvairias melagienas, jomis naudotis ir jas skleisti. Todėl svarbu tyrinėti ne tik įtikėjamą atskira žinia (melagiena), bet ir šias žinias integruojančių sąmokslo teorijų naratyvų poveikį.

Lietuvoje sąmokslo teorijų populiarumo problema yra beveik netyrinėta. Lietuviškoje mokslinėje literatūroje šios temos aiškinimų esama nedaug, jie yra interpretatyvaus pobūdžio, nepagrįsti statistiniais duomenimis. Todėl straipsnyje aptariama nacionalinio masto apklausa yra pirmasis išsamesnis tokio pobūdžio tyrimas, nagrinėjantis Lietuvos atvejį. Šiuo straipsniu iš dalies pristatomi reprezentatyvios Lietuvos gyventojų apklausos, kurią 2021 m. rugsėjo–lapkričio mėnesiais atliko apklausų ir rinkos tyrimų bendrovė „Eurotela“, rezultatai. Ja buvo siekiama išsiaiškinti pirminius faktorius, lemiančius respondentų polinkį kliautis sąmokslo teorijomis. Remiantis apklausos rezultatais, straipsnyje bus statistiškai patikrintos Lietuvos akademinėje bei viešajame diskurse aptinkamos sąmokslo teorijų populiarumą aiškinančios idėjos, naudojantis turimais duomenimis, aptartas jų validumas.

Bus siekiama atsakyti į klausimą, kurios lietuviškoje mokslinėje ir publicistinėje literatūroje aptinkamos idėjos, aiškinančios sąmokslo teorijų populiarumą, randa atgarsį pasaulyje atliktų tyrimų kontekste ir apklausos duomenyse, o kurias reikėtų vertinti atsargiau. Toks ribotas atspirties taškas pasirinktas turint tikslą suvaldyti straipsnio apimtį ir nepaskęsti dešimtyse skirtingų veiksmų, kuriuos galima rasti jau gerokai pažengusiame tarptautiniame ir tarpdisciplininiame sąmokslo teorijų tyrimų lauke. Norint išnagrinėti šią problematiką visų pirma bus apžvelgta tarptautinė literatūra, sąmokslo teorijų vartojimo ir sklaidos pažeidžiamumo priežastys. Bus aptartos minėtosios idėjos, aptinkamos lietuviškoje akademinėje ir publicistinėje spaudoje, atrinkti ryškiausi pasikartojantys teiginiai, aptartas jų pagrįstumas tarptautinės moks-

³ Leonidas Donskis, *Forms of Hatred: The Troubled Imagination in Modern Philosophy and Literature* (Amsterdam: Rodopi, 2003).

linės literatūros kontekste. Tada bus pristatyta apklausos struktūra ir tyrimo metodika. Galiausiai atrinkti veiksniai bus testuojami remiantis turimais apklausos duomenimis, paneigiant ar patvirtinant jų sąsajas su respondentų atvirumu sąmokslu teorijoms, formuluojamos išvados.

1. Sąmokslu teorijų vartojimo ir sklaidos priešastys tarptautinėje literatūroje

Sąmokslu teorijas galima apibūdinti kaip bandymus paaiškinti reikšmingus politinius ir socialinius įvykius bei aplinkybes kaip slapto dviejų ar daugiau įtakingų veikėjų veiksmų plano dalį⁴. Svarbu, kad minėti veikėjai būtų elito ar kitų įtakingų grupių atstovai – šitaip pabrėžiamas jų sąmokslu keliamas menamas pavojus; taigi atkreiptinas dėmesys, kad būtent numanoma galia yra faktorius, charakterizuojantis tipiškus sąmokslu teorijų personažus⁵.

Sąmokslu teorijų gyvybingumą paprastai užtikrina tai, kad jų centre esantis suokaltis visada yra matomas kaip tebevykstantis bei darantis lemiamą įtaką patiriamai realybei, tačiau atskleidžiamas gana paprastai, kad ši galimybė motyvuotų sekėjus; kitaip tariant, tikėjimas sąmokslu teorija yra nuolat vykstantis ir dinamiškas procesas⁶. Kalbant apie vidi-

⁴ Karen M. Douglas ir Robbie M. Sutton, „Why Conspiracy Theories Matter: A Social Psychological Analysis“, *European Review of Social Psychology* 29, nr. 1 (January 2018): 256–298, <https://doi.org/10.1080/10463283.2018.1537428>; Karen M. Douglas et al., „Understanding Conspiracy Theories“, *Political Psychology* 40, nr. S1 (February 2019): 4, <https://doi.org/10.1111/pops.12568>; Tomasz Oleksy et al., „Content Matters. Different Predictors and Social Consequences of General and Government-Related Conspiracy Theories on COVID-19“, *Personality and Individual Differences* 168 (January 2021): 1, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110289>.

⁵ Douglas et al., „Understanding Conspiracy Theories“; Jais Adam-Troian et al., „Investigating the Links Between Cultural Values and Belief in Conspiracy Theories: The Key Roles of Collectivism and Masculinity“, *Political Psychology* 42, nr. 4 (August 2021): 4, <https://doi.org/10.1111/pops.12716>; Michael Butter, *The Nature of Conspiracy Theories* (Cambridge, UK; Medford, MA: Polity Press, 2020), 9; Gabriele Cosentino, *Social Media and the Post-Truth World Order: The Global Dynamics of Disinformation*, Palgrave Pivot (Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2020), 84–85, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-43005-4>.

⁶ Rob Brotherton, *Suspicious Minds: Why We Believe Conspiracy Theories*, Paperback edition (New York London: Bloomsbury Sigma, 2016), 66.

nę mąstymo logiką, sąmokso teorijoms būdinga savybė – įsivaizduojamų tendencijų numanymas, kai žmonės linksta įsivaizduoti sąryšius tarp vienas nuo kito nepriklausančių procesų ir traktuoti sutapimus kaip gilesnės prasmės ženklus ir sąmokso padarinius⁷. Šiam mąstymui taip pat būdingas įsivaizduojamo tikslingumo priskyrimas atskirus įvykius suvokiant kaip ne atsitiktinumus, o nulemtus tikslingų, dažniausiai sąmokslininkų, veiksmų siekiant konkrečių grėsmingų tikslų⁸. Svarbu suprasti ir tai, kad sąmokso teorijos jų sekėjų yra matomos kaip daugiau nei individualiai grėsmingos – jos suvokiamos kaip susijusios su grėsme bendruomenei ir jos gyvenimo būdai ar net visai žmonijai⁹.

Sąmokso teorijos traktuotinos kaip universalus reiškinys – jų apraiškų aptinkama visais istoriniais laikotarpiais; maža to – kadangi sąmokso teorijos yra kasdienių kognityvinių problemų padarinys, neturėtų stebinti ir tai, kad kiekvienas, susiklosčius tinkamoms aplinkybėms, yra linkęs palaikyti kokią nors sąmokso teoriją, o toks paplitimas tik parodo, kad tikėjimas sąmokso teorijomis laikytinas pasaulio

⁷ Douglas and Sutton, „Why Conspiracy Theories Matter“, 261; Butter, *The Nature of Conspiracy Theories*, 33; Bruno Castanho Silva, Federico Vegetti ir Levente Littvay, „The Elite Is Up to Something: Exploring the Relation Between Populism and Belief in Conspiracy Theories“, *Swiss Political Science Review* 23, nr. 4 (December 2017): 425–426, <https://doi.org/10.1111/spsr.12270>; Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 40–41; Michael J. Wood ir Karen M. Douglas, *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, 250; Vincent F. Hendricks ir Mads Vestergaard, *Reality Lost: Markets of Attention, Misinformation and Manipulation* (Cham: Springer Open, 2019), 95–96, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-00813-0>.

⁸ Douglas ir Sutton, „Why Conspiracy Theories Matter“, 259; Butter, *The Nature of Conspiracy Theories*, 67; Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 47; Jan-Willem van Prooijen ir Karen M. Douglas, „Belief in Conspiracy Theories: Basic Principles of an Emerging Research Domain“, *European Journal of Social Psychology* 48, nr. 7 (December 2018): 901, <https://doi.org/10.1002/ejsp.2530>; Michael Hameleers, „They Are Selling Themselves Out to the Enemy! The Content and Effects of Populist Conspiracy Theories“, *International Journal of Public Opinion Research* 33, nr. 1 (6 April 2021): 38–56, <https://doi.org/10.1093/ijpor/edaa004>.

⁹ Luigi Leone, Mauro Giacomantonio ir Marco Lauriola, „Moral Foundations, Worldviews, Moral Absolutism and Belief in Conspiracy Theories“, *International Journal of Psychology* 54, nr. 2 (April 2019): 198, <https://doi.org/10.1002/ijop.12459>.

interpretavimo forma, o ne patologija¹⁰. Kai kurie tyrėjai polinkį tikėti sąmokso teorijomis netgi laiko evoliuciškai išsivysčiusiu adaptacijos aplinkoje įrankiu¹¹. Požiūrį, kad tikėjimas sąmokso teorijomis nėra atsitiktinis veiksmas, o gilesnių individo poreikių ar charakteristikų padarinys, sustiprina ir tai, kad vienas stabiliausių faktorių, leidžiančių prognozuoti, ar individas patikės sąmokso teorija, yra jau esantis tikėjimas kitomis sąmokso teorijomis ar, pavyzdžiui, paranormaliais reiškiniais¹².

Tikėjimas sąmokso teorijomis itin suaktyvėja krizių ir grėsmių saugumui kontekste, kai atsiranda naujų intuityvių pasaulio aiškinimo būdų poreikis¹³. Tai neturėtų stebinti, nes būtent grėsmės pojūtis paprastai įvardijamas kaip vienas pagrindinių tikėjimą sąmokso teorijomis stiprinančių faktorių: tokiose situacijose informacijos dažnai trūksta, o poreikis atrasti prasmę yra itin didelis¹⁴. Atkreiptinas dėmesys, kad kuo stipriau kilusi situacija žadina neigiamas emocijas, tuo labiau kaltė už tokią situaciją yra priskiriama pavojingoms ar tiesiog

¹⁰ Douglas ir Sutton, „Why Conspiracy Theories Matter“, 257–259; Butter, *The Nature of Conspiracy Theories*; Brotherton, *Suspicious Minds*, 10; Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 17.

¹¹ Jan-Willem van Prooijen ir Mark van Vugt, „Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms“, *Perspectives on Psychological Science* 13, nr. 6 (November 2018): 785, <https://doi.org/10.1177/1745691618774270>; Richard A. Friedman, „Why Humans Are Vulnerable to Conspiracy Theories“, *Psychiatric Services* 72, nr. 1 (1 January 2021): 3–4, <https://doi.org/10.1176/appi.ps.202000348>.

¹² Douglas and Sutton, „Why Conspiracy Theories Matter“, 265; Brotherton, *Suspicious Minds*; Castanho Silva, Vegetti ir Littvay, „The Elite Is Up to Something“, 426; Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 37–38; Zachary J. Goldberg ir Sean Richey, „Anti-Vaccination Beliefs and Unrelated Conspiracy Theories“, *World Affairs* 183, nr. 2 (June 2020): 105–124, <https://doi.org/10.1177/0043820020920554>.

¹³ Oleksy et al., „Content Matters. Different Predictors and Social Consequences of General and Government-Related Conspiracy Theories on COVID-19“, 1; Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 23.

¹⁴ Oleksy et al., „Content Matters. Different Predictors and Social Consequences of General and Government-Related Conspiracy Theories on COVID-19“, 1; S. Strong, „Alternative Facts and the Post-Truth Society: Meeting the Challenge“, *University of Pennsylvania Law Review Online* 165 (1 January 2017): 137–146; Michael J. Mazarr, *The Emerging Risk of Virtual Societal Warfare: Social Manipulation in a Changing Information Environment* (Santa Monica, CA: RAND, 2019), 52.

kitokiomis laikomoms grupėms¹⁵. Ypač situacijose, kai patikrintos informacijos trūksta, individai papildo savo interpretacines schemas tuo, kas jiems priinama, neatsižvelgdami į tai, ar tokia informacija teisinga¹⁶. Kartu aiškumo ir užtikrintumo stoka lemia, kad žmonės į aplinką reaguoja įtariai ir galiausiai renkasi grėsmingiausiai atrodantį variantą¹⁷. Šia prasme sąmokslų teorijas galima laikyti įrankiu, padedančiu individams bent iš dalies atgauti psichologinį komfortą grėsmingose ir neprognozuojamose situacijose¹⁸.

Kitas itin svarbus faktorius, lemiantis tikėjimą sąmokslų teorijomis, yra bejėgiškumo pojūtis: kai žmonės jaučiasi turį menkai įtakos socialiniams ir politiniams procesams, tampa patrauklu manyti, kad taip yra dėl kokio nors slapto suokalbio¹⁹. Atitinkamai kuo mažesnis žmonių pasitenkinimas savo gyvenimu ir kuo silpnesnis pojūtis, kad šį gyvenimą galima pakreipti teigiama linkme, tuo didesnis tampa poreikis ieškoti kaltų, vėlgi dažniausiai įtariant priešišku jėgų sąmokslą – šitaip taip pat bent iš dalies atsikratoma atsakomybės už savo pačių veiksmus ar apskritai poreikio veikti²⁰.

¹⁵ Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 22.

¹⁶ Axel Bruns, Stephen Harrington ir Edward Hurcombe, „‘Corona? 5G? Or Both?’: The Dynamics of COVID-19/5G Conspiracy Theories on Facebook“, *Media International Australia* 177, nr. 1 (November 2020): 13, <https://doi.org/10.1177/1329878X20946113>.

¹⁷ Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 26–27; Vincent F. Hendricks ir Mads Vestergaard, *Reality Lost: Markets of Attention, Misinformation and Manipulation*, 89, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-00813-0>.

¹⁸ Butter, *The Nature of Conspiracy Theories*, 67.

¹⁹ Butter, *The Nature of Conspiracy Theories*, 68; Michael J. Wood ir Karen M. Douglas, *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, 251–252; Karen M. Douglas, Robbie M. Sutton ir Aleksandra Cichocka, „The Psychology of Conspiracy Theories“, *Current Directions in Psychological Science* 26, nr. 6 (December 2017): 539, <https://doi.org/10.1177/0963721417718261>; Angela Anthony ir Richard Moulding, „Breaking the News: Belief in Fake News and Conspiracist Beliefs“, *Australian Journal of Psychology* 71, nr. 2 (1 June 2019): 154–162, <https://doi.org/10.1111/ajpy.12233>.

²⁰ Oleksy et al., „Content Matters. Different Predictors and Social Consequences of General and Government-Related Conspiracy Theories on COVID-19“, 2; Brotherton, *Suspicious Minds*, 104; Anthony ir Moulding, „Breaking the News“, 155.

Tad sąmokslu teorijos padeda atrasti paguodą eksternalizuojant kaltę dėl susidariusios situacijos²¹. Maža to – esama įrodymų, jog tikėjimas sąmokslu teorijomis tokiose situacijose ne tik sumažina neuztikrintumą ir neapibrėžtumą²², bet ir suteikia įsivaizduojamą įgalinimą matant save kaip išskirtinės, ir todėl represuotos, informacijos turėtojus²³. Šitaip įgyjama įsivaizduojama situacijos kontrolė ir padidėja psichologinis komfortas²⁴.

Dar vienas faktorius, siejamas su atvirumu sąmokslu teorijoms, yra pasitikėjimo stoka²⁵. Tokia stoka suprastina itin plačiai ir apima bendrą nepasitikėjimą aplinkiniais, skeptiškumą dominuojančių informacijos šaltinių atžvilgiu, nepasitikėjimą politiniais procesais ir juose dalyvaujančiais asmenimis, bet kokio socialinio, mokslinio, politinio ar kitokio autoriteto atmetimą²⁶. Šiame kontekste nepasitikėjimas žiniasklaida ir kitais tradiciniais informacijos šaltiniais bei

²¹ Vincent F. Hendricks ir Mads Vestergaard, *Reality Lost: Markets of Attention, Misinformation and Manipulation*, 93; Bruns, Harrington ir Hurcombe, „Corona? 5G? Or Both?“, 13.

²² Adam-Troian et al., „Investigating the Links Between Cultural Values and Belief in Conspiracy Theories“, 5.

²³ Cosentino, *Social Media and the Post-Truth World Order*, 85.

²⁴ Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 9; Stephanie Craft, Seth Ashley ir Adam Maksl, „News Media Literacy and Conspiracy Theory Endorsement“, *Communication and the Public* 2, nr. 4 (December 2017): 389, <https://doi.org/10.1177/2057047317725539>.

²⁵ Maya J. Goldenberg, „Public Misunderstanding of Science? Reframing the Problem of Vaccine Hesitancy“, *Perspectives on Science* 24, nr. 5 (9 September 2016): 552–581, https://doi.org/10.1162/POSC_a_00223; Angela Anthony ir Richard Moulding, „Breaking the News: Belief in Fake News and Conspiracist Beliefs“, 154–162; Joseph M. Pierre, „Mistrust and Misinformation: A Two-Component, Socio-Epistemic Model of Belief in Conspiracy Theories“, 617–641.

²⁶ Oleksy et al., „Content Matters. Different Predictors and Social Consequences of General and Government-Related Conspiracy Theories on COVID-19“, 2; Brotherton, *Suspicious Minds*, 102; Michael J. Wood ir Karen M. Douglas, *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, 250; Hameleers, „They Are Selling Themselves Out to the Enemy! The Content and Effects of Populist Conspiracy Theories“; Zachary J. Goldberg ir Sean Richey, „Anti-Vaccination Beliefs and Unrelated Conspiracy Theories“, 119; Joseph M. Pierre, „Mistrust and Misinformation: A Two-Component, Socio-Epistemic Model of Belief in Conspiracy Theories“, *Journal of Social and Political Psychology* 8, nr. 2 (12 October 2020): 630, <https://doi.org/10.5964/jsp.1362>.

informaciniais autoritetais (pavyzdžiui, mokslu, švietimo sistema) užima ypatingą vietą: jei dominuojantis realybės atvaizdas yra suvokiamas kaip klastotė ar šydas, slepiantis tikrąją tiesą, natūralu manyti, kad tokio pasaulėvaizdžio propaguotojai ir palaikytojai yra priešiško sąmokslų dalis ar bent pagalbininkai²⁷. Atitinkamai patikrinta, tačiau sąmokslų teorijos teiginiams prieštaraujanti informacija gali būti tiesiog atmesta kaip to paties sąmokslų dalis, taip padarant sekėjų įsitikinimus subjektyviai nepaneigiamus.

Esami sąmokslų teorijų ir jų sekėjų tyrimai yra gerokai prieštaringesni vertinant socialinių ir demografinių charakteristikų įtaką. Vieni autoriai teigia, kad šios charakteristikos neturi esminės įtakos tikėjimui sąmokslų teorijomis²⁸, o kiti sąmokslų teorijas asocijuoja su vienišais mažiau išsilavinusiais vyrais, neturinčiais nuolatinio darbo²⁹. Gerokai daugiau sutarimo esama dėl bendro atskirties poveikio: asmenys, patiriantys marginalizaciją (ar bent suvokiantys save kaip vienu ar kitu aspektu nepripažintus, visuomenės atstumtus ir pan.), besilaikantys įsitikinimų, kuriuos likusi visuomenės dalis yra ėmusi laikyti nekorektiškais ar kitaip netinkamais ir pan., yra labiau linkę į sąmokslų teorijas nepriklausomai nuo kitų faktorių, tokių kaip ekonominė padėtis, išsilavinimas ir pan.³⁰ Kitaip tariant, polinkis tikėti sąmokslų teorijomis atrodo labiau susijęs su savivoka ir subjektyviu savęs pozicionavimu, o ne su objektyviomis iš šalies įvertinamomis charakteristikomis.

Su minėtomis aplinkybėmis artimai susijęs ir politinės atskirties faktorius – politiniai pralaimėtojai (pavyzdžiui, tie, kurių palaikomi politiniai aktoriai pralaimi rinkimus ar yra kitaip atriboti nuo galios

²⁷ Vincent F. Hendricks ir Mads Vestergaard, *Reality Lost: Markets of Attention, Misinformation and Manipulation*, 98; Hameleers, „They Are Selling Themselves Out to the Enemy! The Content and Effects of Populist Conspiracy Theories“.

²⁸ Butter, *The Nature of Conspiracy Theories*, 74.

²⁹ Douglas et al., „Understanding Conspiracy Theories“.

³⁰ Michael J. Wood ir Karen M. Douglas, *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, 249; Vincent F. Hendricks ir Mads Vestergaard, *Reality Lost: Markets of Attention, Misinformation and Manipulation*, 89; Anthony ir Moulding, „Breaking the News“, 155.

pozicijų) yra labiau linkę palaikyti sąmokso teorijas³¹. Sąmokso teorijos taip pat yra labiau paplitusios tarp kraštutines (tiek kairiąsias, tiek dešiniąsias) politines pažiūras turinčiųjų, kurie jaučia mažai bendrumo su dominuojančiu politiniu konsensusu³².

Tikėjimas sąmokso teorijomis yra matytinas kaip grupinis fenomenas: jis yra paremtas „mes“ / „jie“, „gera“ / „bloga“ perskyromis, kai grėsmingi „jie“ yra matomi kaip bandantys pakenkti geriems „mums“³³. Grupinis faktorius taip pat itin svarbus perimant įsitikinimus: tiek individams svarbiūs šeiminių, socialinių, politinių ar religinių grupės spaudimas, tiek polinkis pasitikėti tais, kurie suvokiami kaip panašūs, yra svarbios įsitikinimų, įskaitant sąmokso teorijas, perėmimo sąlygos³⁴.

³¹ Douglas et al., „Understanding Conspiracy Theories“; Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 53; Joseph E. Uscinski ir Joseph M. Parent, *American Conspiracy Theories* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2014); Kiril Avramov, „By Another Way of Deception: The Use of Conspiracy Theories as a Foreign Policy Tool in the Arsenal of the Hybrid Warfare“, *Information & Security: An International Journal* 39, nr. 2 (2018): 151–161, <https://doi.org/10.11610/isij.3913>.

³² Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 66–67; Anthony and Moulding, „Breaking the News“, 155; Jan-Willem van Prooijen, André P. M. Krouwel ir Thomas V. Pollet, „Political Extremism Predicts Belief in Conspiracy Theories“, *Social Psychological and Personality Science* 6, nr. 5 (July 2015): 570–578, <https://doi.org/10.1177/1948550614567356>; Andre Krouwel et al., „Does Extreme Political Ideology Predict Conspiracy Beliefs, Economic Evaluations and Political Trust? Evidence from Sweden“, *Journal of Social and Political Psychology* 5, nr. 2 (28 October 2017): 435–462, <https://doi.org/10.5964/jssp.v5i2.745>.

³³ Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 52; van Prooijen ir Douglas, „Belief in Conspiracy Theories“, 902; Leone, Giacomantonio ir Lauriola, „Moral Foundations, Worldviews, Moral Absolutism and Belief in Conspiracy Theories“, 198; Roland Imhoff ir Pia Lamberty, „How Paranoid Are Conspiracy Believers? Toward a More Fine-Grained Understanding of the Connect and Disconnect between Paranoia and Belief in Conspiracy Theories“, *European Journal of Social Psychology* 48, nr. 7 (December 2018): 909–926, <https://doi.org/10.1002/ejsp.2494>.

³⁴ Darin DeWitt, Matthew D. Atkinson ir Drew Wegner, „How Conspiracy Theories Spread“, in *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, ed. Joseph E. Uscinski (Oxford University Press, 2018), <https://doi.org/10.1093/oso/9780190844073.003.0021>; Alice E. Marwick, „Why Do People Share Fake News? A Sociotechnical Model of Media Effects“, *Georgetown Law and Technology Review* 2 (2018), 507; McIntyre,

Įtakos turi ir numanoma galios dinamika tarp grupių: grupėse, kurios save suvokia kaip silpnės (nepriklausomai nuo realaus galios balanso), lengviau plinta teorijos apie galingesnius laikomų grupių piktavališkumą³⁵. Taigi „savo“ grupei suteikiamas moralinis pranašumas taip dar kartą sustiprinant įsivaizduojamo įgalinimo pojūtį³⁶.

2. Šamokslo teorijų paplitimo aiškinimai Lietuvoje

Mokslinių tyrimų šamokslo teorijų tema Lietuvoje nėra gausu. Dažniausiai šis klausimas iškyla kitų temų, tokių kaip COVID-19 pandemija³⁷, neapykantos politika³⁸, humoras ir kalbos galia³⁹, stereotipai, susiję su žydų tauta Lietuvoje ir Latvijoje⁴⁰ ar smegenų plovimas, kontekste⁴¹. Šamokslo teorijos dažniausiai nagrinėjamos turinio aspekto⁴², mažiau kreipiamas dėmesys į priežastis ar žmonių polin-

Post-Truth, 39; Alicia Wanless ir Michael Berk, „The Audience Is the Amplifier: Participatory Propaganda“, P. Baines, N. O’Shaughnessy ir N. Snow (sud.), *The SAGE Handbook of Propaganda* (Los Angeles: SAGE, 2020), 85–104.

- ³⁵ Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 27.
- ³⁶ Michael Hameleers, „They Are Selling Themselves Out to the Enemy! The Content and Effects of Populist Conspiracy Theories“; Leone, Giacomantonio ir Lauriola, „Moral Foundations, Worldviews, Moral Absolutism and Belief in Conspiracy Theories“, 202; Butter, *The Nature of Conspiracy Theories*, 60.
- ³⁷ Dainius Genys ir Ričardas Krikštolaitis, „COVID-19 situacijos, valdžios veiksmų vertinimo ir subjektyvios gerovės sąsajos Lietuvoje“, 2021, <https://www.lmaleidykla.lt/ojs/index.php/filosofija-sociologija/article/view/4617/3811>; Ainė Ramonaitė, „Does Communist Nostalgia Lead to COVID-19 Conspiracy Beliefs?“, *European Societies* (17 October 2022): 1–20, <https://doi.org/10.1080/14616696.2022.2132525>.
- ³⁸ Leonidas Donskis, *Forms of Hatred: The Troubled Imagination in Modern Philosophy and Literature*.
- ³⁹ Inesa Šeškauskienė, Virginija Masiulionytė ir Birutė Ryvytė, „Humour and the Creative Powers of Language, or When Sentiments Turn into Centiments“, *Taikomoji kalbotyra*, nr. 8 (16 November 2016): 213–243, <https://doi.org/10.15388/TK.2016.17512>.
- ⁴⁰ Linas Venclauskas, „‘Who Rules the World?’ – Case Study of Lithuanian and Latvian Press Articles“, *Regioninės studijos*, nr. 5 (2010): 53–64.
- ⁴¹ Gintaras Aleknonis, „Šamokslo teorijų apie smegenų plovimą renesansas“, *Informacijos mokslai* 82 (28 December 2018): 7–23, <https://doi.org/10.15388/Im.2018.82.1>.
- ⁴² Alfredas Buiko ir Julita Slipkauskaitė, „It Spreads Like a Disease – Pandemics and Conspiracy Theories“, *Filosofija. Sociologija* 33, nr. 3 (13 September 2022), <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v33i3.4781>.

kį jomis patikėti. Tad šis tyrimas tampa pirmąja studija Lietuvoje, orientuota į faktorių, didinančių tikėjimo sąmokslo teorijomis tikimybę, nustatymą.

Užsienio literatūroje, kaip aptarta ankstesnėje šio straipsnio dalyje, būtent tikėjimą sąmokslo teorijomis skatinantys veiksniai yra dėmesio centre. Tad šis straipsnis susiduria su dvejopu iššūkiu. Viena vertus, dėl tokių tyrimų orientacijos skirtumų problema tenka aptarti gana plačiai, tad tyrimas tampa labiau panoraminio, apžvalginio pobūdžio. Kita vertus, dėl potencialiai reikšmingų faktorių gausos šiame straipsnyje tenka apsiriboti keliomis hipotezėmis, kurių atspirties taškas – Lietuvos mokslinėje ir publicistinėje literatūroje dominuojantis požiūris į sąmokslo teorijas. Šiam tikslui pasinaudojama ne tik Lietuvos mokslinės literatūros tekstais, bet ir spaudoje aptinkamais Lietuvos mokslininkų pasisakymais bei vertinimais. Jų teiginių validumas patikrinamas tarptautinės literatūros šia tema kontekste ir tuo remiantis formuluojamos straipsnyje naudojamos hipotezės.

Polinkis kliautis sąmokslo teorijomis Lietuvoje neretai vertinamas kritiškai, siejamas su išsilavinimo, kultūros trūkumu. Šeškauskienė, Masiulionytė, Ryvitytė, nagrinėdamos socialiniuose tinkluose plintančią humoro verbaliką, nurodo tam tikras įžeidžias, humoristines retorines konstrukcijas, pašėpiančias žmones, tikinčius sąmokslo teorijomis ir tapatinančias juos su neišsilavinusiais, primityviais personažais⁴³. Aleknonis kaip sąmokslo teorijų formulavimo akstiną nurodo nerimą dėl išorinio kontroliavimo, manipuliavimo, politinių galių piktavalės veikos⁴⁴. Tai atliepia ir užsienio literatūroje minimą nepasitikėjimo valdžia faktorių⁴⁵.

⁴³ Šeškauskienė, Masiulionytė ir Ryvitytė, „Humour and the Creative Powers of Language, or When Sentiments Turn into Centiments“, 230.

⁴⁴ Gintaras Aleknonis, „Sąmokslo teorijų apie smegenų plovimą renesansas“, 20.

⁴⁵ Maya J. Goldenberg, „Public Misunderstanding of Science? Reframing the Problem of Vaccine Hesitancy“, 552–581; Angela Anthony ir Richard Moulding, „Breaking the News: Belief in Fake News and Conspiracist Beliefs“, 154–162; Joseph M. Pierre, „Mistrust and Misinformation: A Two-Component, Socio-Epistemic Model of Belief in Conspiracy Theories“, 617–641.

Venclauskas pabrėžia žiniasklaidos galią skleisti stereotipus ir klišes, kurios įima sąmokslu mitus ir grėsmės vaizdiniją⁴⁶. Martišiaus nuomone, ypatingą poveikį turi informacija apie vargstančius lietuvius ir jų nepasitikėjimą vienu kitais bei valstybės institucijomis⁴⁷. Donskis kaip pagrindinę paskatą ir mąstymo modelį, lemiantį polinkį į sąmokslu teorijas, įvardija deterministinį mąstymą, kuris reiškiasi įvairiomis formomis ir pačių teorijų turinyje⁴⁸. Tačiau dažniau nei lietuviškoje akademinėje literatūroje svarstymų sąmokslu teorijų tema aptinkame žiniasklaidoje publikuojamuose publicistinio pobūdžio tekstuose, diskusijose. Tikėtina, kad dėl savo funkcinės specifikos būtent šie tekstai ir formuluotės pasiekia ir platesnę Lietuvos visuomenės dalį. Tad straipsnio tikslui įvardyti ir patikrinti Lietuvos viešojoje erdvėje tarpstančius polinkį kliautis sąmokslu teorijomis aiškinančius teiginius šios pozicijos tampa net aktualesnės už akademinį diskursą.

Lietuvoje sąmokslu teorijų tematika ypač suaktualėjo COVID-19 pandemijos kontekste. Pažymėtina, kad sąmokslu teorijomis ar idėjomis besivadovaujantys žmonės ne tik trikdė viešąją tvarką, bet ir kurstė nesantaiką šalyje. Ainė Ramonaitė pabrėžia ypatingą nostalgijos komunistinei praeičiai svarbą su COVID-19 susijusių sąmokslu teorijų plitimui⁴⁹. Bene žinomiausiu su tuo susijusiu įvykiu galima laikyti 2021 metų rugpjūčio 11 dieną vykusius protestus prie Seimo, kurie vėliau virto riaušėmis⁵⁰. Šios ir panašios tendencijos pasaulyje paskatino ir sąmokslu teorijų paplitimą aiškinančių tekstų spaudoje radimąsi pastaraisiais metais.

⁴⁶ Linas Venclauskas, „‘Who Rules the World?’ – Case Study of Lithuanian and Latvian Press Articles“, 62.

⁴⁷ Mantas Martišius, „Kova dėl percepcijos“, in Lauras Bielinis (sud.), *Politikos ir komunikacijos sankirtoje: tendencijos, diskursai, efektai* (Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2022), 151–180.

⁴⁸ Leonidas Donskis, *Forms of Hatred: The Troubled Imagination in Modern Philosophy and Literature*, 64.

⁴⁹ Ainė Ramonaitė, „Does Communist Nostalgia Lead to COVID-19 Conspiracy Beliefs?“, 1–20.

⁵⁰ „Tyrimė dėl riaušių prie Seimo liko 88 įtariamieji“, *LRT*, accessed 26 November 2022, <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1672443/tyrimė-del-riausiu-prie-seimo-liko-88-itariamieji>.

Gintautas Mažeikis⁵¹, kaip ir anksčiau Leonidas Donskis, pabrėžia sąmokslu teorijomis pagrįsto mąstymo polinkį į determinizmą, uždarą, priežastiniais ryšiais susiaistytą sistemų paiešką. Jų išvalgą iš dalies pagrindžia užsienio psichologijos mokslo studijos, nurodančios, kad esama sąlyginio ryšio tarp deterministinio, aiškius atsakymus pateikiančio mąstymo (*Need for Psychological Closure*) ir polinkio kliautis sąmokslu teorijomis⁵². Tačiau šis ryšys varijuoja priklausomai nuo tematinio konteksto⁵³.

Ginto Karaliaus, Mykolo Katkaus ir Pauliaus Gritėno diskusijoje⁵⁴ kaip turintys įtakos įvardijami socialinė atskirtis, iš to kylantis tarpusavio nepasitikėjimas visuomenėje bei tapatybės konstravimo poreikis remiantis neracionaliais, „alternatyviais“ faktais ir argumentais. Mantas Martišius polinkį kliautis sąmokslu teorijomis sieja su išorinių politinių galių veika, žinių apie vykstančius procesus trūkumu bei religiniu, ezoteriniu mąstymu⁵⁵. Andrius Kaluginas⁵⁶ ir Povi-

⁵¹ Karolina Aleknavičė, „G. Mažeikis apie tai, kodėl tikime sąmokslu teorijomis ir kaip su jomis kovoti: vos tik uždrausi, iškart išvesės“, *15min.lt*, accessed 26 November 2022, <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/g-mazeikis-apie-tai-kodel-tikime-samokslo-teorijomis-ir-kaip-su-jomis-kovoti-vos-tik-uzdrausi-iskart-ivsveses-56-1452788>.

⁵² Patrick J. Leman ir Marco Cinnirella, „Beliefs in Conspiracy Theories and the Need for Cognitive Closure“, *Frontiers in Psychology* 4 (2013), <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00378>; „The Need for Cognitive Closure and Belief in Conspiracy Theories: An Exploration of the Role of Religious Fundamentalism in Cognition“, accessed 26 November 2022, <https://www.taylorfrancis.com/chapters/oa-edit/10.1201/9781315225302-79/need-cognitive-closure-belief-conspiracy-theories-exploration-role-religious-fundamentalism-cognition-umam-muluk-milla>.

⁵³ Marta Marchlewska, Aleksandra Cichocka ir Małgorzata Kossowska, „Addicted to Answers: Need for Cognitive Closure and the Endorsement of Conspiracy Beliefs: Need for Cognitive Closure and Conspiracy Beliefs“, *European Journal of Social Psychology* 48, nr. 2 (March 2018): 109–117, <https://doi.org/10.1002/ejsp.2308>.

⁵⁴ „Kaip Lietuvoje kyla masinės psichozės ir sąmokslu teorijos“, *lrt.lt*, 3 December 2018, <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/235504/kaip-lietuvoje-kyla-masines-psichozes-ir-samokslo-teorijos>.

⁵⁵ „Dr. Mantas Martišius – kas būdinga sąmokslu teorijoms ir kaip jas atpažinti?“, *VU naujienos*, accessed 26 November 2022, <https://naujienos.vu.lt/dr-mantas-martisius-kas-budinga-samokslo-teorijoms-ir-kaip-jas-atpažinti/>.

⁵⁶ „Kodėl plinta sąmokslu teorijos ir kaip jas pažaboti?“, accessed 26 November 2022, <https://www.ziniuradijas.lt/laidos/psichologo-komentarai/kodel-plinta-samokslo-teorijos-ir-kaip-jas-pazaboti?video=1>.

las Aleksandravičius⁵⁷ pritaria Ginto Karaliaus aiškinimui, sąmokslu teorijų patrauklumą grindžiančiam socialinės atskirties faktoriumi. Autoriai kalba apie dėl šios skirties atsirandančias nereikalingumo, bejėgiškumo, kontrolės neturėjimo patirtis.

Socialinė ir visų pirma – ekonominė atskirtis išties figūruoja kaip reikšmingas veiksnys, lemiantis polinkį kliautis sąmokslu teorijomis⁵⁸, tačiau dėl bendro bejėgiškumo jausmo klausimų kyla daugiau. Esama teigiančiųjų, jog sąmokslu naratyvai nėra pakankami kompensuoti bejėgiškumo pojūtį⁵⁹. Ezoterinis mąstymas ir religinis dogmatizmas užsienio mokslinėje literatūroje taip pat yra nurodomi kaip svarbūs veiksniai, lemiantys polinkį kliautis sąmokslu teorijomis⁶⁰. Šių reiškinų ryšys ypač svarbus COVID-19 pandemijos kontekste, kai ezoterinių įsitikinimų turintys asmenys buvo gerokai labiau linkę kliautis sąmokslu teorijomis⁶¹. Galiausiai, išsilavinimas irgi įvardijamas kaip turintis įtakos veiksnys, tačiau tai – sudėtingas reiškinys, susijęs su skirtingais psichologiniais faktoriais⁶².

Aptarus akademinėje ir viešojoje Lietuvos erdvėje vykstančias diskusijas sąmokslu teorijų tema, galima išskirti kelias pagrindines sąmokslu teorijų populiarumą aiškinančias hipotezes, kurias siekiama patikrinti naudodami turimus apklausos duomenis:

⁵⁷ „Dar vienas virusas – sąmokslu teorijos“, *Bernardinai.lt*, accessed 26 November 2022, <https://www.bernardinai.lt/dar-vienas-virusas-samokslu-teorijos/>.

⁵⁸ Bruno Gabriel Salvador Casara et al., „Tax the Élites! The Role of Economic Inequality and Conspiracy Beliefs on Attitudes towards Taxes and Redistribution Intentions“, *British Journal of Social Psychology*, 27 June 2022, bjs0.12555, <https://doi.org/10.1111/bjs0.12555>.

⁵⁹ Ana Stojanov, Jesse M. Bering ir Jamin Halberstadt, „Does Perceived Lack of Control Lead to Conspiracy Theory Beliefs? Findings from an Online MTurk Sample“, ed. Gaëtan Merlhiot, *PLOS ONE* 15, nr. 8 (17 August 2020): e0237771, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0237771>.

⁶⁰ Asbjørn Dyrendal et al., eds., *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion* (Brill, 2018), <https://brill.com/view/title/39101>.

⁶¹ T. Medvedeva et al., „Belief in Conspiracy Theories and Esoteric Thinking during COVID-19 Pandemic“, *European Psychiatry* 65, nr. S1 (June 2022): S74–S74, <https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2022.231>.

⁶² Jan-Willem van Prooijen, „Why Education Predicts Decreased Belief in Conspiracy Theories: Education and Conspiracy Beliefs“, *Applied Cognitive Psychology* 31, nr. 1 (January 2017): 50–58, <https://doi.org/10.1002/acp.3301>.

- 1) Varginga socioekonominė padėtis, susijusi su laimėjusiųjų ir pralaimėjusiųjų skirtimi, bejėgiškumu.
- 2) Išorinių galių veika, deterministinis mąstymas socialinėmis ir politinėmis temomis.
- 3) Ezoterizmas, religinis mąstymas, dogmatizuotas mąstymas, besiremiantis „alternatyviais faktais“.
- 4) Išsilavinimo, žinių trūkumas, žmonių „tamsumas“.

3. Metodologija

Tyrimas remiasi reprezentatyvios apklausos, atliktos 2021 m. rugsėjo–lapkričio mėnesiais, rezultatais. Jos metu tiesioginio interviu būdu buvo apklausti 1 041 nuo 18 metų ir vyresni Lietuvos namų ūkių gyventojai. Tyrime buvo naudojama daugiapakopė tikimybinė atranka, taikant geografinį stratifikavimą pagal administracinę priklausomybę ir gyvenamosios vietos dydį. Minimu laikotarpiu COVID-19 pandemijos ribojimai nebuvo taikomi pasiskiepijusiems ir Galimybių pasą turintiems asmenims. Kadangi visi apklausą vykdę darbuotojai buvo pasiskiepiję ir interviu metu dėvėjo vienkartinės kaukes, dezinfekcines priemones, laikėsi saugaus fizinio atstumo, tokios saugumo priemonės atitiko formalius reikalavimus ir tenkino sutikusiujų dalyvauti apklausoje dalyvių lūkesčius.

3.1. Priklausomasis kintamasis

Kadangi pagrindinis tyrimo tikslas buvo atvirumo sąmokslu teorijoms analizė, apklausos respondentams buvo pateikta 20 su sąmokslu teorijomis susijusių teiginių. Nors jie atspindėjo kiek skirtingus tematinius laukus, pagrindinis tyrimo objektas buvo bendras palankumas sąmokslu teorijoms. Šio straipsnio priede, kuris yra skirtas detalesniam kintamųjų pristatymui, pateikiami visi respondentų vertinti teiginiai.

Siekiant nustatyti sąmokslu teorijų klasterius ir jų tarpusavio sąveiką, panaudota tiriamoji faktorinė analizė taikant didžiausiojo ti-

kėtinumo metodą (*EFA with maximum likelihood*). Gauti rezultatai rodo, kad trijų faktorių sprendimas geriausiai atitinka modelio taupumo (*parsimony*) kriterijus, siekiant išvengti per didelio faktorių ištraukimo (*overextraction*) problemos. Kadangi rinkdamiesi optimalių faktorių skaičių siekiame minimalaus sprendimo, kuris pasižymi geru modelio ir duomenų suderinamumu, visų pirma atsižvelgėme į RMSEA ir CFI vertes. Jos pasiekia konvencinius gero modelio ir duomenų suderinamumo kriterijus būtent esant trijų faktorių sprendimui: RMSEA = 0,043, o CFI = 0,963. Nors abi vertės dar labiau pakyla naudojant keturių faktorių sprendimą, tačiau kartu pakyla faktorių koreliacijos (*bi-geomin factor correlations*), o tai rodo, kad daugiau nei tris faktorius turintys sprendimai išskiria daugiau tarpusavyje panašių faktorių, kurie yra sujungiami trijų faktorių modelyje. Taigi apsisotą prie pirmojo sprendimo, kurio vienas iš faktorių yra bendrinis faktorius (*general factor*), sietinas tiesiog su atvirumu sąmokslų teorijoms. Būtent šio faktoriaus gauti taškai (*factor scores*) buvo naudoti tolesnei analizei, juos susiejant su lietuviškoje žiniasklaidoje ir mokslinėje literatūroje įvardytomis sąmokslų teorijų populiarumo priežastimis. Du atskiri „tematiniai“ faktoriai nebuvo analizuojami, nes jie, skirtingai nei bendrinis faktorius, labiau atspindi tyrimo autorių iš anksto pasirinktų konspiracinių teiginių temas.

3.2. Nepriklausomieji kintamieji

Ketrios lietuviškoje literatūroje aptinkamos polinkio kliautis sąmokslų teorijomis priežastys – socialinė atskirtis, deterministinis mąstymas, tikėjimas paranormaliais reiškiniais ir išsilavinimo bei žinių trūkumas – buvo susieti su apklausoje naudotais kintamaisiais (žr. priedą). Socialinė atskirtis matuojama naudojant du skirtingus kintamuosius: vienam šeimos nariui tenkančias pajamas ir gaunamų pajamų pakankamumo suvokimą. Pirmuoju atveju pajamos yra suskirstomos į tris grupes atsižvelgiant į duomenų dispersiją: žemesniame nei 50 procentilyje esantys respondentai patenka į mažiausių pajamų kategoriją (mažiau nei 430 eurų), tarp 50 ir 75 procentilio

esantys respondentai sujungiami į vidutinių pajamų kategoriją (daugiau nei 430, bet mažiau nei 700 eurų), o aukščiausią pajamų kategoriją sudaro asmenys, kurių pajamos per mėnesį vienam šeimos nariui didesnės nei 700 eurų (75 proc. procentilis ir daugiau). O *Požiūris į pajamas* yra kategorinis kintamasis, kuriame išskiriami keturi galimi atsakymai: „Su esamomis pajamomis gyvename pasiturinčiai“, „Nesunkiai išsiverčiame su esamomis pajamomis“, „Sunkiai verčiamės su esamomis pajamomis“ ir „Labai sunkiai verčiamės su esamomis pajamomis“. Būtent šių kategorijų skirtumai ir lyginami analizuojant respondentų atsakymus į su sąmokso teorijomis sietinus teiginius.

Respondentų polinkis į deterministinį mąstymą matuojamas naudojantis *Kognityvinio baigtumo poreikio* kintamuoju, kuris taip pat siejamas su išreikštu dogmatiškumu ir neapibrėžtumo vengimu. Kintamasis suformuotas pasitelkus klausimus, naudojamus sutrumpintose *Kognityvinio baigtumo poreikio skalėje*⁶³. Dėl apimties ribojimų į apklausą buvo įtraukti tik penki klausimai, turintys didžiausius faktorius svorius. Taigi naudojamas standartinis skalės trumpinimo būdas siekiant atspindėti tipiškiausius skalės klausimus⁶⁴. Nors išlieka rizika, kad nebus atspindėti visi *Kognityvinio baigtumo poreikio* skalės aspektai (*facets*), šis analitinis įrankis turi tik vieną dimensiją ir todėl pradiniam testavimo tikslui pakanka atrinktų klausimų. Juo labiau kad atskirais atvejais moksliniai tyrimai patvirtina net ir vieno iš skalės atrinkto tipinio klausimo kaip lakmoso popierėlio testo naudingumą esant laiko ar apimties ribojimams⁶⁵.

Remiantis gautais apklausos duomenimis, turimų skalės klausimų patikimumas buvo patvirtintas naudojant standartinę faktorinę analizę, sukimą ir Cronbacho alfa koeficientą. Atlikus šiuos veiksmus buvo nustatyta, kad tik trys iš penkių skalės klausimų glaudžiausiai sieja-

⁶³ Arne Roets ir Alain Van Hiel, „Item Selection and Validation of a Brief, 15-Item Version of the Need for Closure Scale“, *Personality and Individual Differences* 50, nr. 1 (January 2011): 90–94, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.09.004>.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ Nigel McKenzie ir I. Marks, „Quick Rating of Depressed Mood in Patients with Anxiety Disorders“, *British Journal of Psychiatry* 174 (1999): 266–269.

si tarpusavyje, todėl jie ir buvo panaudoti analizei. Kadangi net tokiu atveju Cronbacho alfa koeficientas nėra labai aukštas (0,61), nuspręsta traktuoti šią miniskalę tik kaip preliminarų indikatorių tolesniems tyrimams. Kartu buvo patikrinti atskirų klausimų, įeinančių į skalę, rezultatų skirtumai. Šitaip siekta bent iš dalies suvaldyti rizikas, kylančias dėl riboto atrinktų skalės klausimų patikimumo. Naujas kintamasis buvo apskaičiuotas kaip trijų sietinų atsakymų į klausimus, kurie vėliau buvo suskirstyti į keturis lygius, vidurkį. Pirmoji kategorija indikuoja mažiausią kognityvinio baigtumo poreikį, o ketvirtoji – didžiausią.

Pereinant prie religingumo ir ezoterinio mąstymo (tikėjimo paranormaliais reiškiniais) plačiaja prasme svarbos, šie du elementai buvo matuojami atskirai. Religingumui nustatyti pasitelktas standartinis Europos vertybių apklausos klausimas „Kaip dažnai Jūs dalyvaujate religinėse apeigose?“, galimi atsakymai suskirstyti į penkias kategorijas: „Bent kartą per savaitę“, „Bent kartą per mėnesį“, „Tik per didžiąsias šventes ar specialiomis progomis“, „Rečiau“ ir „Niekada“. Didesnis religingumas siejamas su didesniu atvirumu sąmokslų teorijoms. Tokia pati sąsaja prognozuojama ir tikėjimui paranormaliais reiškiniais, kuris siejamas su tikėjimu horoskopais, sapnais, žmogaus biolaukais, likimu ir telepatija. Šie teminiai laukai atrinkti iš kelių atskirų apklausų: Socialinės realybės indekso (*Social Reality Index*), Paranormalių įsitikinimų skalės⁶⁶ ir Europos vertybių apklausos⁶⁷. Kaip ir *Kognityvinio baigtumo poreikio* kintamojo atveju, dėl apklausos ribotumų siekta atlikti preliminarią tikėjimo paranormaliais reiškiniais sąsajų analizę, o ne atspindėti visą skalę (tai būtų pageidautina idealiu atveju). Kaip liudija sąlyginai didelė Cronbacho alfa (0,79), šiuos penkis klausimus galime traktuoti kaip klasterį ir sudaryti iš jo skalę bendro vidurkio pagrindu. Gauta skalė supaprastinta iki keturių kategorijų, kad būtų galima palyginti atskiras grupes.

⁶⁶ Louisiana Tech University and Jerome J. Tobacyk, „A Revised Paranormal Belief Scale“, *International Journal of Transpersonal Studies* 23, nr. 1 (1 January 2004): 94–98, <https://doi.org/10.24972/ijts.2004.23.1.94>.

⁶⁷ Christopher Bader, L. Day ir A. Gordon, „Chapman Survey of American Fears, Wave 1 (2014)“, 30 August 2022, <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/VF7TN>.

Paskutinė nepriklausomųjų kintamųjų grupė siejasi su išsilavinimu ir žiniomis. Šioms galimoms priežastims matuoti naudojami klausimai, kurie tiesiogiai matuoja minimas indikacijas. Standartinis išsilavinimo kategorinis kintamasis išskiria šešias kategorijas – nuo pradinio iki aukštojo išsilavinimo. Jis ir naudojamas tolesnei analizei. O žinios šiuo atveju visų pirma atspindi politines žinias. Respondentams buvo pateikti penki atviro pobūdžio klausimai apie dabartinę Seimo pirmininkę, Seimo kadencijos trukmę, ekonomikos ir inovacijų ministrę, Ukrainos prezidentą ir šalį, turinčią bendrą sieną su Sirija. Teisingi atsakymai buvo sumuojami ir taip suformuojamas politinių žinių indeksas, svyruojantis nuo 0 iki 5. Tokio pobūdžio formatas naudotas ir ankstesnėse apklausose matuojant respondentų politinių žinių bagažą⁶⁸.

3.3. Analizės įrankiai

Sąsajų tikrinimui pradinėje analizės stadijoje buvo naudojamas *Anova* testas, kuris leidžia įvertinti, ar bent dvi nepriklausomojo kintamojo kategorijos reikšmingai skiriasi viena nuo kitos. Kartu buvo patikrinta, ar skirtingos kintamojo grupės atitinka vienodos dispersijos prielaidą, kurią standartiškai indikuoja Bartlerto testas.

Kadangi dauguma naudojamų nepriklausomųjų kintamųjų turi skirtingą dispersiją tarp kategorijų ir tuo pat metu yra siekiama palyginti kiekvieną skirtingų kategorijų porą, gerokai padidėja *Type I* klaidos tikimybė. Siekiant suvaldyti šią riziką, buvo pasitelkta daugiapakopė regresija ir Bonferonni metodas taip įgalinant skirtingose grupėse gautų prognozuojamų reikšmių (*predicted values*) palyginimą. Diaugapakopė regresija traktuoja nepriklausomuosius kintamuosius kaip skirtingų lygių faktorius, turinčius skirtingas liekamasias paklaidas, o Bonferonni metodas dar papildomai pakoreguoja galimy-

⁶⁸ Ainius Lašas, Irmina Matonytė ir Vaida Jankauskaitė, „Facing Past, Present, and Future: The Role of Historical Beliefs and Experiences in the Lithuanian Public Perception of Military Threats“, *Journal of Baltic Studies* 51, nr. 2 (2 April 2020): 199–221, <https://doi.org/10.1080/01629778.2020.1747508>.

bę atrasti reikšmingus skirtumus tarp grupių vien dėl didesnio skirtingų grupių analizės kiekio. Taigi rezultatą gauname prognozuojamų ribų (*predicted margins*) pavidalu, kurio pamatinė lyginimo logika ir reikšmingumas iš esmės atitinka standartinį modelį su pateikiamais koeficientais, kurie savo ruožtu atspindi koreliacinio efekto dydį priklausomajam kintamajam. Analizei buvo naudojama *Mplus*, SPSS ir *Stata* programinė įranga.

4. Rezultatų apžvalga

Gauti rezultatai apžvelgiami pagal anksčiau įvardytas keturias nepriklausomųjų kintamųjų grupes. Kadangi į kai kurias grupes yra įtrauktas daugiau nei vienas kintamasis, straipsnyje pateiktų rezultatų lentelių skaičius viršija tipines ribas. Visgi daroma prielaida, kad tai yra vertinga skaitytojui informacija, leidžianti susidaryti aiškesnį įspūdį apie tyrimo rezultatus ir potencialius ribotumus.

4.1. Socioekonominė atskirtis

Siekiant išsiaiškinti, ar socioekonominė atskirtis yra reikšmingas veiksnys, diferencijuojantis atvirumą sąmokslu teorijoms, buvo pasitelkti du anksčiau aptarti kintamieji – gaunamos pajamos ir gaunamų pajamų pakankamumo suvokimas. Žvelgiant į atvirumo sąmokslu teorijoms vidurkius pagal tris pajamų lygius, matyti, kad tik žemiausioji trečia kategorija šiek tiek išsiskiria iš kitų dviejų, tačiau pirminė *Anova* analizė nefiksuoja statistiškai reikšmingų skirtumų tarp grupių (1 lentelė). Kadangi Bartlerto dispersijos vienodumo (*equality of variance*) testas rodo, kad testuojamos grupės nėra vienodo pasiskirstymo, gautos prognozuojamos reikšmės palyginamos taikant Bonferonni metodą, kuris, kaip minėta, konservatyviau vertina skirtumus tarp kategorijų nei standartinis lyginimo metodas. Gauti rezultatai nesiskyrė nuo bendro *Anova* rezultato, taigi buvo patvirtinta, kad nėra statistiškai reikšmingų skirtumų tarp skirtingų pajamų grupių.

1 lentelė. Anova tarp grupių testas pagal nepriklausomuosius kintamuosius

	Kvadratų suma	Laisvės laipsnis	Vidutinis kvadratas	F	Bartlerto testas
Pajamos	1,74	2	0,87	0,93	78,93***
Požiūris į pajamas	17,49	3	5,83	6,31***	17,86***
Kognityvinis uždarumas	26,32	3	8,77	9,58***	2,99
Reliingumas	12,82	4	3,20	3,45**	19,34***
Ezoterinis mąstymas	129,73	3	43,24	53,01***	42,37***
Išsilavinimas	7,40	5	1,48	1,58	88,81***
Žinios	7,41	5	1,48	1,58	48,82***

2 lentelė

Pajamų lygiai	Respondentų skaičius	Bendro faktoriaus taškų vidurkis pagal lygį	Pajamų lygiai ir jų reikšmingumas (Bonferonni z (std. paklaida))	
			1	2
1	514	0,020		
2	253	0,025	0,07 (1,00)	
3	271	-0,072	-1,08 (0,084)	-1,01 (0,093)

Kadangi deklaruojamos pajamos nebūtinai atspindi individualų gaunamų pajamų pakankamumo vertinimą, į analizę įtrauktas subjektyvus respondentų vertinimas. Būtent subjektyvus suvokimas galbūt ir generuoja nepasitenkinimą / nesaugumą ir esamos situacijos paaiškinimų paiešką. Vertinant vidurkius pagal keturias kategorijas, matoma aiškesnė skirtis tarp tų, kurie gyvena pasiturinčiai arba nesunkiai išsiverčia, ir tarp tų, kurie sunkiai arba labai sunkiai verčiasi. Pastarųjų atvirumo sąmokslu teorijų teiginiams vidurkiai yra didesni. Skirtumus patvirtina ir bendras Anova testas, kuris fiksuoja statistiškai reikšmingus skirtumus tarp grupių. Kadangi, kaip ir pajamų lygio kintamojo atveju, Bartlerto dispersijos vienodumo (*equality of variance*) testas yra reikšmingas, taikytas Bonferonni metodas siekiant

identifikuoti statistiškai besiskiriančias poras. Kaip rodo 3 lentelėje pateikti duomenys, tokia skirtis matoma tik tarp sunkiai besiverčiančių ir gyvenančių pasiturinčiai grupių. Kitos grupių poros nepasiekė statistiškai reikšmingų verčių.

3 lentelė

Požiūris į pajamas	Respondentų skaičius	Bendro faktoriaus taškų vidurkis pagal lygį	Pajamų lygiai ir jų reikšmingumas (kontrastas (std. paklaida))		
			Pasiturinčiai	Nesunkiai	Sunkiai
Pasiturinčiai	57	-0,132			
Nesunkiai	560	-0,108	0,025 (0,162)		
Sunkiai	349	0,153	0,286 (0,163)	0,261 (0,062)***	
Labai sunkiai	72	0,159	0,291 (0,189)	0,267 (0,114)	0,006 (0,116)

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Atsižvelgiant į aiškesnį aritmetinį skirtumą tarp pirmų dviejų ir likusiųjų kategorijų, buvo nuspręsta supaprastinti pajamų pakankumo kintamąjį iki dviejų kategorijų – sujungti pasiturinčius ir nesunkiai gyvenančius į vieną kategoriją, o sunkiai ir labai sunkiai gyvenančius – į kitą. Panaudojant T testą, skirtą nevienodoms grupių dispersijoms, buvo gauti statistiškai reikšmingi skirtumai. Gautas rezultatas prašoko aukščiausią statistinio reikšmingumo kartelę ($p < 0,001$). Taigi galima teigti, kad būtent individualus gaunamų pajamų pakankamumo vertinimas bent iš dalies siejasi su atvirumu sąmokslų teorijoms, kai yra matuojami tik šių dviejų kintamųjų ryšiai.

4.2. Deterministinis mąstymas

Kaip minėta anksčiau, deterministiniam mąstymui pamatuoti naudota preliminarini kognityvinio baigtumo poreikio keturių lygių skalė, kur 1 žymi žemiausią poreikio lygį, o 4 – aukščiausią. Pirmajame anali-

zės etape buvo palyginta vidurkių skirtumų dinamika tarp skirtingų kognityvinio baigtumo poreikio lygių ir nustatyta, kad atvirumo sąmokslu teorijų teiginiams vidurkiai nuosekliai kyla su vis didesniu kognityvinio baigtumo poreikiu. Skirtumus fiksuoja ir bendras *Anova* testas, patvirtindamas statistiškai reikšmingų skirtumų egzistavimą bent tarp vienos poreikio kategorijų poros (žr. 1 lentelę).

Nors šiuo atveju Bartlerto testas nebuvo reikšmingas, detalesnė analizė tarp skirtingų porų buvo atlikta taikant konservatyvesnį Bonferroni metodą. 4 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad keturios iš šešių įmanomų porų kombinacijų reikšmingai skiriasi viena nuo kitos. Kaip ir ankstesniu atveju, šis veiksnys patikrintas ir transformuojant jį į manekeno kintamąjį, kur aukščiausi du lygiai buvo perkoduoti į reikšmę 1, o du žemesni – į nulį. Statistiškai reikšmingi skirtumai buvo užfiksuoti tiek naudojant T testą, tiek Bonferonni metodą. Taigi šis kintamasis turi aiškias ir pozityvias sąsajas su atvirumu sąmokslu teorijų teiginiais.

Kadangi sudaryta *Kognityvinio baigtumo poreikio* skalė pasiekia tik priimtina patikimumo rodiklį (Cronbacho alfa = 0,61), kiekvienas iš šios skalės sudedamųjų klausimų buvo papildomai patikrintas atskirai, nekeičiant originalios klausimyne nustatytos penkių galimų atsakymų Likerto skalės. Nors rezultatai atskirai nedetalizuojami, verta paminėti, kad nė vienas preliminarią *Kognityvinio baigtumo poreikio* skalę sudarantis kintamasis (teiginys) neturėjo labai nuoseklios diferenciacijos tarp skirtingų atsakymų. Pavyzdžiui, keturios iš dešimties teiginio „Man nepatinka situacijos, kurios yra neaiškios / neapibrėžtos“ atsakymų porų, kaip ir buvo tikėtasi, reikšmingai skyrėsi viena nuo kitos pagal atvirumo konspiracinėms teorijoms lygius. O teiginys „Gera sudėliotas gyvenimas su nuspėjamu grafiku tinka mano temperamentui“ turėjo dar kiek silpnesnę sąsają su priklausomuoju kintamuoju ir tik trys iš dešimties galimų atsakymų porų reikšmingai skyrėsi tarpusavyje. Taigi, nors *Kognityvinio baigtumo poreikis* turi statistiškai reikšmingas sąsajas su atvirumu sąmokslu teorijoms, naudojama preliminarią skalę reikėtų išplėsti iki pilno jos varianto ir dar kartą patikrinti gaunamus rezultatus.

4 lentelė

Baigtumo poreikio lygiai	Respondentų skaičius	Bendro faktoriaus taškų vidurkis pagal lygį	Baigtumo poreikio lygiai ir jų reikšmingumas (kontrastas (std. paklaida))		
			1	2	3
1	26	-0,539			
2	282	-0,169	0,369 (0,212)		
3	546	0,028	0,567 (0,208)*	0,198 (0,069)*	
4	184	0,236	0,775 (0,218)**	0,405 (0,094)***	0,207 (0,085)

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

4.3. Religingumas ir požiūris į paranormalius reiškinius

Nors individualus religingumas nebūtinai yra susijęs su institucionalizuotomis apeigomis ir dalyvavimu jose, šioje apklausoje religingumo samprata buvo būtent tokia. Kaip rodo respondentų atsakymai, dauguma respondentų (53 proc.) dalyvauja religinėse apeigose tik per didžiąsias šventes ir ypatingomis progomis. Pridėjus kategoriją „Rečiau“, gavusią 17 proc. atsakymų, galima teigti, kad vidutinis lietuvis nėra aktyviai praktikuojantis tikintysis. Visgi, kaip matoma 1 lentelėje, *Anova* testas patvirtina, kad dalyvavimo religinėse apeigose dažnumo skirtumai turi sąryšį su atvirumu sąmokslo teorijų teiginiams. Siekiant detaliau pamatyti šiuos skirtumus, 5 lentelėje pateikiami kiekvienos grupės su sąmokslo teorijomis susijusių teiginių vertinimų vidurkiai ir Bonferroni metodu gauti rezultatai. Žvelgiant į vidurkius, savo vertinimais aiškiau išsiskiria grupė „Niekada“, bet kitur sunku užfiksuoti nuoseklią dinamiką. Bonferroni metodas nepatvirtina, kad yra bent vienas reikšmingas skirtumas tarp grupių vertinant sąmokslo teorijas, nors „Niekada“ ir „Kartą per mėnesį“ kategorijos yra netoli statistškai reikšmingos ribos. Taigi, žvelgiant plačiau, religingumo sąsajos su priklausomuoju kintamuoju yra traktuotinos kaip sporadiškos.

5 lentelė

Religinių apeigų lankymo dažnis	Respondentų skaičius	Bendro faktoriaus taškų vidurkis pagal lygį	Baigtumo poreikio lygiai ir jų reikšmingumas (kontrastas (std. paklaida))			
			1	2	3	4
Kartą per sav.	67	-0,048				
Kartą per mėn.	157	0,131	0,179 (0,120)			
Per šventes	546	0,045	0,093 (0,107)	-0,086 (0,081)		
Rečiau	180	-0,119	-0,71 (0,119)	-0,249 (0,096)	-0,164 (0,079)	
Niekada	88	-0,268	-0,221 (0,162)	-0,399 (0,145)	-0,313 (0,135)	-0,149 (0,145)

***p < 0,001; **p < 0,01; *p < 0,05.

6 lentelė

Požiūris į paranormalius reiškinius	Respondentų skaičius	Bendro faktoriaus taškų vidurkis pagal lygį	Požiūrio į paranormalius reiškinius lygiai ir jų reikšmingumas (kontrastas (std. paklaida))		
			1	2	3
1	125	-0,704			
2	412	-0,122	0,583 (0,112)***		
3	413	0,167	0,871 (0,110)***	0,288 (0,058)***	
4	88	0,755	1,46 (0,157)***	0,877 (0,126)***	0,588 (0,124)***

***p < 0,001; **p < 0,01; *p < 0,05.

Visai kitokia situacija matoma analizuojant *Požiūrio į paranormalius reiškinius* kintamąjį, kuris matuojamas pagal skalę nuo 1 iki 4 (nuo skeptiško iki palankaus požiūrio į paranormalių reiškinų egzistavimą). Žvelgiant į 6 lentelėje pateiktus bendro faktoriaus taškų vidurkius ma-

tyti, kaip nuosekliai ir smarkiai kinta atvirumo su sąmokslu teorijomis sietiniems teiginiams vidurkiai. *Anova* testas fiksuoja labai ryškų skirtumą tarp analizuojamų grupių (žr. 1 lentelę). Savo ruožtu Bonferonni metodas parodo, kad visos skirtingų grupių kombinacijos yra statistiškai reikšmingos. Kol kas tai yra vienintelis nepriklausomasis kintamasis, kuris taip stipriai ir aiškiai siejasi su nepriklausomuoju kintamuoju.

4.4. Išsilavinimas ir žinios

Išsilavinimo kintamasis, kaip ir religingumo, turi dalines sąsajas su atvirumu sąmokslu teorijoms. 7 lentelėje pateikti grupių lyginimo Bonferonni metodu rezultatai rodo, kad penkios poros iš penkiolikos galimų reikšmingai skiriasi tarpusavyje ir tas skirtumas neatitinka pradinį lūkesčių: respondentai, turintys pradinį išsilavinimą, yra linkę skeptiškiau vertinti su sąmokslu teorijomis sietinus teiginius nei respondentai, turintys aukštesnį išsilavinimą. Visgi net ir šiuo konkrečiu atveju išvados turi būti daromos labai atsargiai, nes apklausoje respondentų, turinčių pradinį išsilavinimą, buvo tik 13, o tai yra per maža imtis platesnio pobūdžio išvadoms daryti. Nors rezultatus galima nuspėti žiūrint į 7 lentelėje pateiktus vidurkius pagal lygį, buvo atliktas papildomas testas – šis kintamasis transformuotas į manekeną kintamąjį aukštąjį išsilavinimą prilyginant 1, o likusias pakopas – 0. T testas, skirtas nevienodoms grupių dispersijoms, dar kartą parodė, kad aukščiausias išsilavinimas statistiškai nesiskiria nuo kitų išsilavinimo pakopų. Todėl galima teigti, kad greičiausiai išsilavinimas tėra tik sporadiškai susijęs su atvirumu sąmokslu teorijoms.

Vis dėlto išsilavinimas ir turimos žinios, ypač apie politinius (galiuos) procesus, nėra tapatūs dalykai. Todėl buvo nuspręsta patikrinti dar vieną kintamąjį – politines žinias. Pradinis *Anova* testas nepasiekė reikiamo reikšmingumo lygio, nors ir nebuvo labai toli (žr. 1 lentelę). Atlikus išsamesnę porų analizę Bonferonni metodu, paaiškėjo, kad nė viena pora iš 15 galimų netenkina statistinio reikšmingumo kriterijų. Todėl žinių lygiai taip, kaip jie yra matuojami šioje apklausoje, aiškiai nesisieja su atvirumu sąmokslu teorijoms (bent jau šiame analizės etape).

7 lentelė

Išsilavinimo lygiai	Respondentų skaičius	Bendro faktoriaus taškų vidurkis pagal lygį	Išsilavinimo lygiai ir jų reikšmingumas (kontrastas (std. paklaida))				
			Pradinis	Pagrindinis	Vidurinis	Profesinis	Aukštesnysis
Pradinis	13	-0,558					
Pagrindinis	68	-0,018	0,539 (0,172)*				
Vidurinis	191	-0,035	0,523 (0,158)*	-0,016 (0,110)			
Profesinis	211	-0,035	0,523 (0,155)*	-0,017 (0,106)	-0,001 (0,080)		
Aukštesnysis	261	0,101	0,659 (0,155)***	0,119 (0,107)	0,136 (0,081)	0,137 (0,076)	
Aukštas	294	-0,024	0,534 (0,163)*	-0,005 (0,118)	0,011 (0,095)	0,011 (0,090)	-0,125 (0,091)

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

8 lentelė

Žinių lygiai	Respondentų skaičius	Bendro faktoriaus taškų vidurkis pagal lygį	Žinių lygiai ir jų reikšmingumas (kontrastas (std. paklaida))				
			0	1	2	3	4
0	75	-0,115					
1	123	0,033	0,148 (0,118)				
2	204	-0,071	0,044 (0,100)	-0,104 (0,098)			
3	217	-0,082	0,033 (0,105)	-0,115 (0,103)	-0,011 (0,082)		
4	248	0,123	0,238 (0,111)	0,090 (0,109)	0,194 (0,090)	0,205 (0,096)	
5	171	0,019	0,135 (0,118)	-0,013 (0,116)	0,091 (0,098)	0,102 (0,103)	-0,103 (0,109)

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Atlikus kiekvieno nepriklausomojo kintamojo analizę, buvo žengtas paskutinis žingsnis – jie sudėti į daugianarę regresiją. Buvo siekiama patikrinti, ar nustatyti reikšmingi ir nereikšmingi kintamieji nepasikeičia santykyje su kitais nagrinėtais kintamaisiais. Panaudojus įdėtinę (lizdinę) regresiją (*nested regression*) ir suskirsčius nepriklausomuosius kintamuosius į keturis anksčiau aptartus tematinis blokus, nustatyta, kad požiūris į pajamas, kognityvinio uždarmo poveikis ir tikėjimas paranormaliais reiškiniais išlaiko statistiškai stiprų ir reikšmingą ryšį su priklausomuoju kintamuoju. Šiuo atžvilgiu ypač išsiskiria tikėjimas paranormaliais reiškiniais, kuris reikšmingiausiai prisideda prie modelio paaiškinamumo (žr. pataisyto R kvadrato reikšmes). Taip pat svarbu pažymėti, kad, skirtingai nei binarėje analizėje, žinios tampa statistiškai reikšmingu kintamuoju, kuris pozityviai siejasi su atvirumu sąmokslų teorijoms. Aukštesnis turimų žinių apie politiką lygis koreliuoja su didesniu atvirumu sąmokslų teorijoms, o tai prieštarauja būdingai tendencijai sieti žinias su didesniu atsparumu sąmokslų teorijoms. Visgi šis efektas neatrodo labai stabilus, nes įdėjus papildomą kontrolinį kintamąjį – amžių – žinių reikšmingumas (p reikšmė) labai sumenksta – priartėja prie 95 proc. pasikliautinąjo intervalo ribos. Savo ruožtu amžius yra statistiškai reikšmingas kintamasis, tačiau turintis labai ribotą priklausomojo kintamojo paaiškinamumo efektą. Taigi regresija šiek tiek pakoreguoja pradinės analizės rezultatus, atkreipdama dėmesį į aptartus keturis kintamuosius. Kadangi pradiniam analizės etape kai kurie nepriklausomieji kintamieji buvo paversti į kategorinius kintamuosius, o tai suponuoja galimą informacijos praradimą, buvo patikrintas identiškas regresijos modelis su netransformuotais pajamų, deterministinio mąstymo ir tikėjimo paranormaliais reiškiniais kintamaisiais. Nors pats modelio paaiškinamumas šiek tiek padidėjo, visi kintamieji išlaikė tuos pačius (ne)reikšmingumo lygius ir labai panašius koeficientus.

8 lentelė. *Įdėtinės regresijos rezultatai*

		M1: koef. (p reikš- mės)	M2: koef. (p reikš- mės)	M3: koef. (p reikš- mės)	M4: koef. (p reikš- mės)
Socioeko- nominė atskirtis	Pajamos	0,005 (0,038)	-0,009 (0,037)	0,019 (0,035)	0,016 (0,037)
	Požiūris į pajamas	0,169*** (0,045)	0,154*** (0,045)	0,157*** (0,041)	0,175*** (0,042)
Determinis- tinis mąstymas	Kognityvinio baigtumo poreikis		0,229*** (0,042)	0,186*** (0,039)	0,167*** (0,038)
Religin- gumas ir ezoterinis mąstymas	Dalyvavimas apeigose			-0,001 (0,067)	-0,041 (0,068)
	Tikėjimas paranormaliais reiškiniiais			0,468*** (0,034)	0,462*** (0,034)
Išsilavinini- mas ir žinios	Išsilavinimas				0,040 (0,023)
	Politinės ži- nios				0,040* (0,020)
Amžius	Amžius				0,005** (0,002)
Atvejų skaičius		1 038	1 038	1,038	1 038
Pataisytasis R kvadratas		0,013	0,039	0,187	0,20

***p < 0,001; **p < 0,01; *p < 0,05.

5. Rezultatų aptarimas

Apklausoje rezultatų statistinė analizė parodė, kad iš keturių Lietuvos viešajame diskurse figūruojančių idėjų apie polinkį kliautis sąmokslu teorijomis reikšmingiausia yra sąsaja su tikėjimu antgamtiniais, paranormaliais reiškiniiais. Nors atliekant šį pirminį tyrimą nebuvo galimybių panaudoti vieną visą tikėjimo paranormaliais reiškiniiais skalę,

užfiksuota sąsaja yra tyrimais patvirtinta užsienio autorių⁶⁹. Tikėtina, kad ezoterinio mąstymo priežastys Lietuvoje yra daugialypės, pažymėtinas ir tas faktas, jog iki pat Rusijos karo Ukrainoje aktyviosios fazės pradžios Lietuvoje transliuojamuose rusakalbiuose televizijos kanaluose buvo gausu laidų bei dokumentikos šia tematika. O tradicinio religingumo sąsajų su polinkiu kliautis sąmokslo teorijomis aptikti nepavyko.

Kitas statistinę reikšmę turintis faktorius kalbant apie sąmokslo teorijas Lietuvoje yra deterministinis mąstymas, kuris šiame tyrime buvo suprastas kaip susijęs su kognityvinio baigtumo poreikiu ir atitinkamai atviro pobūdžio, neapibrėžtų situacijų vengimu. Sudėtingi, kompleksiški socialiniai ir politiniai reiškiniai suvokiami lyg sąlygoti sąmoningo plano ir intencijos. Šią sąsają reikėtų dar kartą patikrinti naudojant pilną skalės versiją, bet gauti rezultatai, kaip ir tikėjimo antgamtiniais reiškiniais atveju, puikiai dera su jau turimu mokslinių įžvalgų bagažu ir tik patvirtina kituose kontekstuose užfiksuotą sąsają⁷⁰.

Socioekonominė atskirtis buvo matuojama remiantis nuomone apie gaunamas pajamas tiriančiais klausimais. Tyrimo metu paaiškėjo, jog esama ryšio tarp to, kaip žmogus vertina savo finansinį statusą, ir polinkio kliautis sąmokslo teorijomis: kuo labiau neigiamai vertinamos įplaukos, tuo labiau pritariama sąmokslo teorijų teiginiams. Prie panašių išvadų prieina ir kai kurie užsienio tyrėjai, kalbantys apie nepasitenkinimo savo socioekonominė situacija reikšmę, bejėgiškumą, socialinės apatijos pojūtį, kuris yra tiesiogiai susijęs

⁶⁹ Douglas ir Sutton, „Why Conspiracy Theories Matter“, 265; Brotherton, *Suspicious Minds*; Castanho Silva, Vegetti ir Littvay, „The Elite Is Up to Something“, 426; Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 37–38; Zachary J. Goldberg ir Sean Richey, „Anti-Vaccination Beliefs and Unrelated Conspiracy Theories“.

⁷⁰ Douglas ir Sutton, „Why Conspiracy Theories Matter“, 259; Jan-Willem van Prooijen, *Psychology of Conspiracy Theories* (New York, NY: Routledge, 2018), 47; van Prooijen ir Douglas, „Belief in Conspiracy Theories“, 901; Hammeleers, „They Are Selling Themselves Out to the Enemy! The Content and Effects of Populist Conspiracy Theories“; Butter, *The Nature of Conspiracy Theories*, 67.

su sąmokslų teorijų populiarumu⁷¹. Čia svarbu pažymėti, kad žmonių polinkis kliautis sąmokslų teorijomis neturi statistinio ryšio su objektyviu finansinių įplaukų kiekiu. Todėl derėtų kalbėti apie grynai fenomenologinį savo socioekonominio statuso suvokimo lygmenį ir jo sąsajas su sąmokslų teorijomis. Nepasitenkinimas savo situacija galbūt tampa ankstinu ieškoti tų sunkumų priežasčių išorėje ir kaltinti pasaulio galinguosius.

Galiausiai, tyrimo metu nebuvo rasta tvirtesnio ryšio tarp meno žmogaus išsilavinimo ir polinkio kliautis sąmokslų teorijomis. Priešingai – apklausoje dalyvavę respondentai, kurių išsilavinimas tik pradinis, buvo skeptiškesni sąmokslų teorijų atžvilgiu. Tiesa, tokių respondentų buvo per mažai, kad būtų galima daryti kokius nors apibendrinimus. O pasitelkus įdėtinę (lizdinę) regresiją buvo išsiaiškinta, kad paradoksaliai žmonės, labiau besidomintys politika, yra ir labiau linkę į sąmokslų teorijomis pagrįstą mąstymą. Nors šią išvadą reikėtų vertinti labai atsargiai, nes šis kintamasis yra jautrus kitų papildomų kontrolinių kintamųjų (pavyzdžiui, amžiaus kintamojo) įtraukimui. Ši situacija siejasi su tarptautinėje literatūroje išryškėjusia kontroversija išsilavinimo klausimu. Vis dėlto kad ir koks būtų realus žinių ir atvirumo sąmokslų teorijoms santykis, apklausos duomenys paremia tarptautinėje literatūroje aptinkamą požiūrį, kad sąmokslų teorijų populiarumui daugiau įtakos turi žmonių socioekonominės atskirties, marginalizuoto statuso prisiskyrimas nei išsilavinimas⁷².

⁷¹ Oleksy et al., „Content Matters. Different Predictors and Social Consequences of General and Government-Related Conspiracy Theories on COVID-19“, 2; Brotherton, *Suspicious Minds*, 104; Anthony ir Moulding, „Breaking the News“, 155.

⁷² Michael J. Wood ir Karen M. Douglas, *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, 249; Vincent F. Hendricks ir Mads Vestergaard, *Reality Lost: Markets of Attention, Misinformation and Manipulation*, 89; Anthony and Moulding, „Breaking the News“, 155; Hugo Drochon, „How Conspiracy Theories Spread“, in *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, ed. Joseph E. Uscinski (Oxford University Press, 2018), <https://doi.org/10.1093/oso/9780190844073.003.0021>, 337.

Išvados

Šiame straipsnyje buvo tiriamas Lietuvos žmonių polinkis kliautis sąmokslo teorijomis. Tyrimas rėmėsi reprezentatyvia nacionaline apklausa, atlikta 2021 m. rugsėjo–spalio mėnesiais. Turint omenyje Rusijos informacinį karą prieš Vakarų, sąmokslo teorijos tampa itin svarbi ir aktuali problema, o šis tyrimas yra vienas iš pirmųjų, plačiau analizuojančių šią problematiką.

Tarptautiniame kontekste tyrimų sąmokslo teorijų tematika yra gausi. Šis reiškinys įvairiais rakursais (politiniu, psichologiniu, antropologiniu komunikacijų, socialiniu ir kt.) yra analizuojamas jau seniai, daug dėmesio skiriama sąmokslo teorijų priežastingumo dėdamųjų ir populiarumą lemiančių faktorių identifikavimui. Vis dėlto Lietuvos tema tyrinėta faktiškai nebuvo. Šiame straipsnyje visų literatūroje aptariamų veiksnių patikrinti nėra įmanoma. Dėl šios priežasties jis buvo „įrėmintas“ lietuviškoje mokslinėje ir publicistinėje spaudoje aptinkamais labiausiai paplitusiais sąmokslo teorijų populiarumo aiškinimais. Buvo išskirtos keturios kintamųjų grupės: 1) socioekonominė atskirtis, 2) deterministinis mąstymas, 3) religingumas ir tikėjimas paranormaliais reiškiniais bei 4) išsilavinimas ir žinios.

Tyrimas parodė, kad iš keturių Lietuvos viešajame diskurse dominuojančių idėjų apie sąmokslo teorijų populiarumo priežastis statistiškai labiausiai pagrįsta yra sąsaja su tikėjimu paranormaliais reiškiniais. O tradicinis religingumas įtakos polinkiui kliautis sąmokslo teorijomis neturi. Antras svarbus veiksnys, lemiantis polinkį kliautis sąmokslo teorijomis, yra deterministinis mąstymas, siekis ieškoti aiškių, vienareikšmių, „uždarų“ kognityvinių sprendinių sudėtingai ir komplikuotai politinei realybei. Taip pat statistiškai reikšminga yra žmonių nuomonė apie savo finansinę būklę. Svarbu paminėti, kad būtent subjektyvų savo finansinės situacijos vertinimą, o ne objektyvius pajamų skaičius reikėtų sieti su atvirumu su sąmokslo teorijomis susijusiems teiginiais. Su atvirumu konspiracinėms teorijoms taip pat siejasi amžius – lemia šiek tiek aukštesnį vyresnių respondentų atvirumo lygį. Išsilavinimo ir žinių klausimas lieka labiau kontrover-

siškas, o įtaka, net kai ji statistiškai užfiksuojama, neatitinka pradinių lūkesčių.

Taigi galima teigti, kad kai kuriuos lietuviškame viešajame dis-kurse dominuojančius sąmokslu teorijų populiarumo paaiškinimus patvirtina apklausos duomenyse, o kai kurie kelia abejonių. Todėl lieka daug erdvės plėsti tyrimus šioje srityje ir atrasti bei įvertinti kitus šiame straipsnyje neaptartus veiksnius. Gana nedidelis bendras modelio paaiškinamumas tik patvirtina šią nuostatą. Taip pat, kaip matome iš šio tyrimo, tie patys bendri veiksniai (tokie kaip pajamos) gali turėti gana skirtingas kintamųjų išraiškas, kurių rezultatai labai skirtingi, šitaip dar kartą pabrėždami tolesnių tyrimų poreikį.

Literatūra

- Adam-Troian, Jais, Pascal Wagner-Egger, Matt Motyl, Thomas Arciszewski, Roland Imhoff, Felix Zimmer, Olivier Klein et al. „Investigating the Links Between Cultural Values and Belief in Conspiracy Theories: The Key Roles of Collectivism and Masculinity“. *Political Psychology* 42, nr. 4 (August 2021): 597–618. <https://doi.org/10.1111/pops.12716>.
- Aleknavičė, Karolina. „G. Mažeikis apie tai, kodėl tikime sąmokslu teorijomis ir kaip su jomis kovoti: vos tik uždrausi, iškart išvesės“. *15min.lt*. Accessed 26 November 2022. <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/g-mazeikis-apie-tai-kodel-tikime-samokslo-teorijomis-ir-kaip-su-jomis-kovoti-vos-tik-uzdrausi-iskart-isveses-56-1452788>.
- Aleknonis, Gintaras. „Sąmokslu teorijų apie smegenų plovimą renesansas“. *Informacijos mokslai* 82 (28 December 2018): 7–23. <https://doi.org/10.15388/Im.2018.82.1>.
- Anthony, Angela ir Richard Moulding. „Breaking the News: Belief in Fake News and Conspiracist Beliefs“. *Australian Journal of Psychology* 71, nr. 2 (1 June 2019): 154–162. <https://doi.org/10.1111/ajpy.12233>.
- Avramov, Kiril. „By Another Way of Deception: The Use of Conspiracy Theories as a Foreign Policy Tool in the Arsenal of the Hybrid Warfare“. *Information & Security: An International Journal* 39, nr. 2 (2018): 151–161. <https://doi.org/10.11610/isij.3913>.
- Bader, Christopher, L. Day ir A. Gordon. „Chapman Survey of American Fears, Wave 1 (2014)“, 30 August 2022. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/VF7TN>
- Brotherton, Rob. *Suspicious Minds: Why We Believe Conspiracy Theories*. Paperback edition. New York London: Bloomsbury Sigma, 2016.

- Bruns, Axel, Stephen Harrington ir Edward Hurcombe. „‘Corona? 5G? Or Both?’: The Dynamics of COVID-19/5G Conspiracy Theories on Facebook“. *Media International Australia* 177, nr. 1 (November 2020): 12–29. <https://doi.org/10.1177/1329878X20946113>.
- Buiko, Alfredas ir Julita Slipkauskaitė. „It Spreads Like a Disease – Pandemics and Conspiracy Theories“. *Filosofija. Sociologija* 33, nr. 3 (13 September 2022). <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v33i3.4781>.
- Butter, Michael. *The Nature of Conspiracy Theories*. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity Press, 2020.
- Castanho Silva, Bruno, Federico Vegetti ir Levente Littvay. „The Elite Is Up to Something: Exploring the Relation Between Populism and Belief in Conspiracy Theories“. *Swiss Political Science Review* 23, nr. 4 (December 2017): 423–443. <https://doi.org/10.1111/spsr.12270>
- Cosentino, Gabriele. *Social Media and the Post-Truth World Order: The Global Dynamics of Disinformation*. Palgrave Pivot. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2020. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-43005-4>.
- Craft, Stephanie, Seth Ashley ir Adam Maksl. „News Media Literacy and Conspiracy Theory Endorsement“. *Communication and the Public* 2, nr. 4 (December 2017): 388–401. <https://doi.org/10.1177/2057047317725539>.
- „Dar vienas virusas – sąmokslų teorijos“. *Bernardinai.lt*. Accessed 26 November 2022. <https://www.bernardinai.lt/dar-vienas-virusas-samokslu-teorijos/>.
- DeWitt, Darin, Matthew D. Atkinson ir Drew Wegner. „How Conspiracy Theories Spread“. In *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, edited by Joseph E. Uscinski. Oxford University Press, 2018. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190844073.003.0021>.
- Donskis, Leonidas. *Forms of Hatred: The Troubled Imagination in Modern Philosophy and Literature*. Amsterdam: Rodopi, 2003.
- Douglas, Karen M. ir Robbie M. Sutton. „Why Conspiracy Theories Matter: A Social Psychological Analysis“. *European Review of Social Psychology* 29, nr. 1 (January 2018): 256–298. <https://doi.org/10.1080/10463283.2018.1537428>.
- Douglas, Karen M., Joseph E. Uscinski, Robbie M. Sutton, Aleksandra Cichočka, Turky Nefes, Chee Siang Ang ir Farzin Deravi. „Understanding Conspiracy Theories“. *Political Psychology* 40, nr. S1 (February 2019): 3–35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>.
- Douglas, Karen M., Robbie M. Sutton ir Aleksandra Cichočka. „The Psychology of Conspiracy Theories“. *Current Directions in Psychological Science* 26, nr. 6 (December 2017): 538–542. <https://doi.org/10.1177/0963721417718261>.
- „Dr. Mantas Martišius – kas būdinga sąmokslų teorijoms ir kaip jas atpažinti?“. *VU naujienos*. Accessed 26 November 2022. <https://naujienos.vu.lt/dr-mantas-martisius-kas-budinga-samokslu-teorijoms-ir-kaip-jas-atpazinti/>

- Drochon, Hugo, „Who Believes Conspiracy Theories in Great Britain and Europe?“ In *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, edited by Joseph E. Uscinski. Oxford University Press, 2018. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190844073.003.0021>.
- Dyrendal, Asbjørn, David G. Robertson, Egil Asprem et al., eds. *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion*. Brill, 2018. <https://brill.com/view/title/39101>.
- European Values Study. „Methods and Sample – Survey 1999“, 6 September 2018. <https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/previous-surveys-1981-2008/survey-1999/methods-and-sample-survey-1999/>.
- Friedman, Richard A. „Why Humans Are Vulnerable to Conspiracy Theories“. *Psychiatric Services* 72, nr. 1 (1 January 2021): 3–4. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.202000348>.
- Genys, Dainius ir Ričardas Krikštolaitis. „COVID-19 situacijos, valdžios veiksmų vertinimo ir subjektyvios gerovės sąsajos Lietuvoje“, 2021. <https://www.lmaleidykla.lt/ojs/index.php/filosofija-sociologija/article/view/4617/3811>.
- Goldberg, Zachary J. ir Sean Richey. „Anti-Vaccination Beliefs and Unrelated Conspiracy Theories“. *World Affairs* 183, nr. 2 (June 2020): 105–124. <https://doi.org/10.1177/0043820020920554>.
- Goldenberg, Maya J. „Public Misunderstanding of Science? Reframing the Problem of Vaccine Hesitancy“. *Perspectives on Science* 24, nr. 5 (9 September 2016): 552–581. https://doi.org/10.1162/POSC_a_00223.
- Hameleers, Michael. „They Are Selling Themselves Out to the Enemy! The Content and Effects of Populist Conspiracy Theories“. *International Journal of Public Opinion Research* 33, nr. 1 (6 April 2021): 38–56. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edaa004>.
- Hendricks, Vincent F. ir Mads Vestergaard. *Reality Lost: Markets of Attention, Misinformation and Manipulation*. Cham: Springer Open, 2019. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-00813-0>.
- Imhoff, Roland ir Pia Lamberty. „How Paranoid Are Conspiracy Believers? Toward a More Fine-Grained Understanding of the Connect and Disconnect between Paranoia and Belief in Conspiracy Theories“. *European Journal of Social Psychology* 48, nr. 7 (December 2018): 909–926. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2494>.
- „Kodėl plinta sąmokslu teorijos ir kaip jas pažaboti?“ Accessed 26 November 2022. <https://www.ziniuradijas.lt/laidos/psichologo-komentaras/kodel-plinta-samokslo-teorijos-ir-kaip-jas-pazaboti?video=1>.
- Krouwel, Andre, Yordan Kutiyski, Jan-Willem van Prooijen, Johan Martinsson ir Elias Markstedt. „Does Extreme Political Ideology Predict Conspiracy Beliefs, Economic Evaluations and Political Trust? Evidence from Sweden“. *Journal of*

- Social and Political Psychology* 5, nr. 2 (28 October 2017): 435–462. <https://doi.org/10.5964/jspp.v5i2.745>.
- Lašas, Ainius, Irmina Matonytė ir Vaida Jankauskaitė. „Facing Past, Present, and Future: The Role of Historical Beliefs and Experiences in the Lithuanian Public Perception of Military Threats“. *Journal of Baltic Studies* 51, nr. 2 (2 April 2020): 199–221. <https://doi.org/10.1080/01629778.2020.1747508>.
- Leone, Luigi, Mauro Giacomantonio ir Marco Lauriola. „Moral Foundations, Worldviews, Moral Absolutism and Belief in Conspiracy Theories“. *International Journal of Psychology* 54, nr. 2 (April 2019): 197–204. <https://doi.org/10.1002/ijop.12459>.
- Leman, Patrick J. ir Marco Cinnirella. „Beliefs in Conspiracy Theories and the Need for Cognitive Closure“. *Frontiers in Psychology* 4 (2013). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00378>.
- Lrt.lt. „Kaip Lietuvoje kyla masinės psichozės ir sąmokslo teorijos“, 3 December 2018. <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/235504/kaip-lietuvoje-kyla-masines-psichozes-ir-samokslo-teorijos>.
- Marchlewska, Marta, Aleksandra Cichocka ir Małgorzata Kossowska. „Addicted to Answers: Need for Cognitive Closure and the Endorsement of Conspiracy Beliefs: Need for Cognitive Closure and Conspiracy Beliefs“. *European Journal of Social Psychology* 48, nr. 2 (March 2018): 109–117. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2308>.
- Martišius, Mantas. „Kova dėl percepcijos“. In Lauras Bielinis (sud.). *Politikos ir komunikacijos sankirtoje: tendencijos, diskursai, efektai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2022.
- Mažeikis, Gintautas. *Propaganda ir simbolinis mąstymas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2022.
- Marwick, Alice E. „Why Do People Share Fake News? A Sociotechnical Model of Media Effects“. *Georgetown Law and Technology Review* 2 (2018): 474–512.
- Mazarr, Michael J. *The Emerging Risk of Virtual Societal Warfare: Social Manipulation in a Changing Information Environment*. Santa Monica, CA: RAND, 2019.
- McIntyre, L. C. *Post-Truth*. Cambridge (MA): The MIT Press., 2018.
- McKenzie, Nigel ir I. Marks. „Quick Rating of Depressed Mood in Patients with Anxiety Disorders“. *British Journal of Psychiatry* 174 (1999): 266–269.
- Medvedeva, T., S. Enikolopov, O. Boyko ir O. Vorontsova. „Belief in Conspiracy Theories and Esoteric Thinking during COVID-19 Pandemic“. *European Psychiatry* 65, nr. S1 (June 2022): S74–S74. <https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2022.231>.
- Moskalenko, Sophia ir Clark McCauley. „QAnon: Radical Opinion versus Radical Action“. *Perspectives on Terrorism* 15, nr. 2 (2021): 142–146.
- Oleksy, Tomasz, Anna Wnuk, Dominika Maison ir Agnieszka Łyś. „Content Matters. Different Predictors and Social Consequences of General and Government-Rela-

- ted Conspiracy Theories on COVID-19“. *Personality and Individual Differences* 168 (January 2021): 110289. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110289>.
- Pierre, Joseph M. „Mistrust and Misinformation: A Two-Component, Socio-Epistemic Model of Belief in Conspiracy Theories“. *Journal of Social and Political Psychology* 8, nr. 2 (12 October 2020): 617–641. <https://doi.org/10.5964/jpspp.v8i2.1362>.
- Ramonaitė, Ainė. „Does Communist Nostalgia Lead to COVID-19 Conspiracy Beliefs?“ *European Societies* (17 October 2022): 1–20. <https://doi.org/10.1080/14616696.2022.2132525>.
- Roets, Arne, ir Alain Van Hiel. „Item Selection and Validation of a Brief, 15-Item Version of the Need for Closure Scale“. *Personality and Individual Differences* 50, nr. 1 (January 2011): 90–94. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.09.004>.
- Salvador Casara, Bruno Gabriel, Silvia Filippi, Caterina Suitner, Ervin Dollani ir Anne Maass. „Tax the Élites! The Role of Economic Inequality and Conspiracy Beliefs on Attitudes towards Taxes and Redistribution Intentions“. *British Journal of Social Psychology*, 27 June 2022, bjso.12555. <https://doi.org/10.1111/bjso.12555>.
- Statkutė, Sandra ir Jūratė Guščinskienė. „Rusijos propaganda Lietuvos žiniasklaidoje kaip grėsmė šalies nacionaliniam saugumui: COVID-19 pandemijos pirmosios bangos atvejis“. *Šiuolaikinės visuomenės ugdymo veiksniai* 6, nr. 1 (10 November 2021): 13–36. <https://doi.org/10.47459/svuv.2021.6.1>.
- Stojanov, Ana, Jesse M. Bering ir Jamin Halberstadt. „Does Perceived Lack of Control Lead to Conspiracy Theory Beliefs? Findings from an Online MTurk Sample“. Edited by Gaëtan Merlihot. *PLOS ONE* 15, nr. 8 (17 August 2020): e0237771. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0237771>.
- Strong, S. „Alternative Facts and the Post-Truth Society: Meeting the Challenge“. *University of Pennsylvania Law Review Online* 165 (1 January 2017): 137–146.
- Louisiana Tech University, and Jerome J. Tobacyk. „A Revised Paranormal Belief Scale“. *International Journal of Transpersonal Studies* 23, nr. 1 (1 January 2004): 94–98. <https://doi.org/10.24972/ijts.2004.23.1.94>.
- Prooijen, Jan-Willem van. *Psychology of Conspiracy Theories*. New York, NY: Routledge, 2018.
- . „Why Education Predicts Decreased Belief in Conspiracy Theories: Education and Conspiracy Beliefs“. *Applied Cognitive Psychology* 31, nr. 1 (January 2017): 50–58. <https://doi.org/10.1002/acp.3301>.
- Prooijen, Jan-Willem van ir Karen M. Douglas. „Belief in Conspiracy Theories: Basic Principles of an Emerging Research Domain“. *European Journal of Social Psychology* 48, nr. 7 (December 2018): 897–908. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2530>.
- Prooijen, Jan-Willem van, André P. M. Krouwel ir Thomas V. Pollet. „Political Extremism Predicts Belief in Conspiracy Theories“. *Social Psychological and Personality Science* 6, nr. 5 (July 2015): 570–578. <https://doi.org/10.1177/1948550614567356>.

- Prooijen, Jan-Willem van ir Mark van Vugt. „Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms“. *Perspectives on Psychological Science* 13, nr. 6 (November 2018): 770–788. <https://doi.org/10.1177/1745691618774270>.
- Šeškauskienė, Inesa, Virginija Masiulionytė ir Birutė Ryvitytė. „Humour and the Creative Powers of Language, or When Sentiments Turn into Centiments“. *Taikomoji kalbotyra*, nr. 8 (16 November 2016): 213–243. <https://doi.org/10.15388/TK.2016.17512>.
- „Tyrimė dėl riausių prie Seimo liko 88 įtariamieji“. *LRT*. Accessed 26 November 2022. <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1672443/tyrime-del-riausiu-prie-seimo-liko-88-itariamieji>
- Uscinski, Joseph E. ir Joseph M. Parent. *American Conspiracy Theories*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2014.
- Venclauskas, Linas. „Who Rules the World?“ – Case Study of Lithuanian and Latvian Press Articles“. *Regioninės Studijos*, nr. 5 (2010): 53–64.
- Wanless, Alicia ir Michael Berk. The Audience Is the Amplifier: Participatory Propaganda. P. Baines, N. O’Shaughnessy ir N. Snow (sud.). *The SAGE Handbook of Propaganda*, 85–104. Los Angeles: SAGE, 2020.
- Wood, Michael J. ir Karen M. Douglas. *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. Oxford University Press, 2018.

Priedas. Tyrimo metu naudoti kintamieji

1.1. Atvirumas konspiracinėms teorijoms

Ką Jūs manote apie šiuos teiginius? Ar Jūs sutinkate, ar nesutinkate su jais?

	Visiškai nesutinku	Greičiau nesutinku	Nei taip, nei ne	Greičiau sutinku	Visiškai sutinku
Lietuvą nuo nepriklausomybės pradžios iki šiolei valdo politiniai klanai, kuriems nerūpi eilinių žmonių gerovė	1	2	3	4	5
Nesutinkančiųjų su elito pozicija žodžio laisvė yra ribojama	1	2	3	4	5
Demokratija yra tik priedanga suinteresuotų galingųjų žaidimams	1	2	3	4	5
Globalizacija yra įrankis žydų ir masonų rankose	1	2	3	4	5
Lietuvos politinis gyvenimas nuo pat Sąjūdžio laikų yra valdomas Landsbergių klanu	1	2	3	4	5
Iš tikro visa politika yra lėlių teatras, kur viskas tampa už virvučių	1	2	3	4	5
Visos valdžios aktyviai seka savo piliečius naudodamosi nanotechnologijomis ir lustais	1	2	3	4	5
Pasaulio sveikatos organizacija tarnauja farmacinėms kompanijoms	1	2	3	4	5
Didžiosios Lietuvos žiniasklaidos priemonės tarnauja konkrečioms politinėms / verslo grupuotėms	1	2	3	4	5
Šiuolaikinė žiniasklaida siekia kontroliuoti žmonių protus	1	2	3	4	5

	Visiškai nesutinku	Greičiau nesutinku	Nei taip, nei ne	Greičiau sutinku	Visiškai sutinku
COVID-19 pandemija yra sukelta tikslingai	1	2	3	4	5
Lietuvos vyriausybė, atsisakydama pirkti „Sputnik V“ vakcinas, proteguoja rimtų kokybės problemų turinčias vakarietišku gaminotojų vakcinas	1	2	3	4	5
Vakarietiškas kapitalas siekia supirkti lietuvių turtą	1	2	3	4	5
Europos Sąjunga skleidžia homoseksualų propagandą Lietuvoje	1	2	3	4	5
Izraelis neakivaizdžiai, bet aktyviai daro įtaką Lietuvos vidaus reikalams	1	2	3	4	5
Pasaulio žydai, tokie kaip G. Sorošas, finansuoja projektus, skirtus kontroliuoti žmoniją	1	2	3	4	5
Didžiausią pavojų pasaulio taikai kelia JAV	1	2	3	4	5
Sovietų Sąjungos žlugimas buvo CŽV darbas	1	2	3	4	5
JAV ir kitos Vakarų valstybės tikslingai siekia trečiojo pasaulinio karo pradžios	1	2	3	4	5

1.2. Pajamos

Kokia suma tenka vienam Jūsų šeimos nariui per mėnesį?

1.3. Požiūris į pajamas

Kuris iš toliau pateiktų apibūdinimų geriausiai nusakytų Jūsų požiūrį į dabartines bendras Jūsų namų ūkio pajamas?

Su esamomis pajamomis gyvename pasiturinčiai	1
Nesunkiai išsiverčiame su esamomis pajamomis	2
Sunkiai verčiamės su esamomis pajamomis	3
Labai sunkiai verčiamės su esamomis pajamomis	4

1.4. Kognityvinio baigtumo poreikis

Perskaitykite kiekvieną iš pateiktų teiginių ir nuspręskite, kiek jūs sutinkate ar nesutinkate su jais.

	Visiškai nesutinku	Greičiau nesutinku	Nei taip, nei ne	Greičiau sutinku	Visiškai sutinku
Man nepatinka situacijos, kurios yra neaiškios / neapibrėžtos	1	2	3	4	5
Man nepatinka klausimai, į kuriuos gali būti daug skirtingų atsakymų	1	2	3	4	5
Gerai sudėliotas gyvenimas su nuspėjamu grafiku tinka mano temperamentui	1	2	3	4	5

1.5. Dalyvavimas religinėse apeigose

Kaip dažnai Jūs dalyvaujate religinėse apeigose?

Bent kartą per savaitę	1
Bent kartą per mėnesį	2
Tik per didžiąsias šventes ar specialiomis progomis	3
Rečiau	4
Niekada	5

1.6. Tikėjimas paranormaliais reiškiniais

Perskaitykite kiekvieną iš pateiktų teiginių ir nuspręskite, kiek jūs sutinkate ar nesutinkate su jais.

	Visiškai nesutinku	Greičiau nesutinku	Nei taip, nei ne	Greičiau sutinku	Visiškai sutinku
Sapnai nuspėja ateitį	1	2	3	4	5
Kiekvieną žmogų gaubia bioenergetinis laukas, atspindintis jo psichinę ir fizinę sveikatą	1	2	3	4	5
Nuo likimo nepabėgsi	1	2	3	4	5
Horoskopai padeda geriau suprasti save ir kitus	1	2	3	4	5
Žmogus gali perduoti savo mintis net ir per didžiulį atstumą (telepatijos būdu)	1	2	3	4	5

1.7. Išsilavinimas

1. Pradinis
2. Pagrindinis
3. Vidurinis
4. Profesinė mokykla
5. Aukštesnysis / technikumai
6. Aukštasis (universitetas, kolegija)

1.8. Politinės žinios

1. Kas yra LR Seimo pirmininkas?
2. Kelerių metų kadencijai renkamas LR Seimas?
3. Kokios partijos atstovas vadovauja Ekonomikos ir inovacijų ministerijai?
4. Kas yra Ukrainos prezidentas?
5. Įvardykite bent vieną šalį, kuri turi sausumos ar jūros sieną su Sirija